

ÇERKESYA - “KAFKAS ATLANTİSİ”

“Ve bu belaya, asırlar boyu kutsanan,
Korkunç şeye, alıştı bedenim;
Kızgın güneşte ondan
Sızıyor kan durmadan
Ve Kafkas’ın kayalarına akıyor.”
*Aeskilos*¹⁴²

Tanınmış edebiyat tarihçisi Aleksey Nikolayeviç Veselovskiy, 1902 yılında “Kavkazskiy Vestnik”’de yayınlanan “Kafkas Destanlarında ve Dünya Şiirinde Promete” başlıklı araştırmasında şöyle yazıyordu:

“Promete hakkındaki efsanenin ilk defa Hesiodos tarafından edebi işleme tabi tutulmasından beri yirmi altı asır geçti, ama bu destan hala insanlığı kuvvetle etkilemeye devam ediyor. Promete, onun seçtiği ve insanlık tarihi boyunca acıma duyulan birkaç kahramandan biridir, ve daha uzak geçmişte onun hakkındaki Grek mitinin, Kafkas halklarının zincire vurulmuş cefakar Titanlara dair efsaneleriyle bütünleşmesi sayesinde, tam da Titan’ın çektiği cefanın Kafkasya ortamı, asırların mirası olarak, kaçınılmaz bir şey gibi her yerde pek çok varyantıyla tekrarlandı. Efsanenin yerelleşmesi zemini üzerinde, insanlık sanatının Kabartay, Asetin veya diğer inanışlar gibi uç örnekleriyle...Aeskilos veya Bayron’un hümanizma düşüncesi ve idealizmiyle aydınlanmış eserleri birbiriyle yakınlaşıyor.”

Grek (Yunan) dahileri tarafından Promete’nin eza mahalli olarak bil-

¹⁴² Alıntılanan satırlar Aeskilos’un Promete’ye dair üçlemesinin ikinci kısmına aittir. Sadece birinci kısmı, “Zincire Vurulmuş Promete” ve ikinci kısmın küçük parçaları günümüze gelebilmiştir. Epigrafta alıntılanan mısralar Çiçero’nun “Tuskulan sohbetleri”ne dahil edilmişti ve bu sayede muhafaza edilmiştir.

hassa Kafkasya'nın seçilmesinin kendi derin anlamı var. Bu anlam Kafkas halklarında, özellikle Çerkeslerde rastlanan benzer efsanelerin mevcudiyetiyle izah edilip bitirilemeyecek bir şey. Kafkasya'nın tam da Karadeniz'e dönük, yani daha sonra Adigelerin-Çerkeslerin ve Abhazların yerleştiği ve Grek dünyasına sıkı sıkıya bağlı olan yüzünde gerçekleşen bu kadim süje, bu halkların müteakip akibeti üzerine karanlık bir gölge bırakıyor.

A.Veselovskiy bizim için önemli olan bir fikri şöyle formüle ediyor:

“Kafkasya'nın, halk belleğinin ölümsüzlüğü veya şiirsel tutuculuk diye adlandırabileceğimiz şaşılabilecek bir özelliği, bir zamanlar halkın aklını veya tahayyülünü şaşırtmış olan bir şeyi bin yıllar boyunca koruması, ve vadilerinin derinliklerinde, dağ kalelerinde bunu olduğu gibi muhafaza ederek el değmemiş şekilde gelecek nesillere aktarmasıdır. Bu keyfiyet şimdi dünya edebiyatında bu iki karşıt şeyi yüz yüze getiriyor...”

Sadece şiirsel olmakla kalmayıp, -daha derinde- bir psikolojik tutuculuk da olan bu “halk belleğinin ölümsüzlüğü”, bugün, dünya görüşünün psikolojik stabilitesi, bütünlüğü ve sağlamlığı olarak adlandırabileceğimiz bu şey, jeopolitik ahval ve imparatorluğun genişleme mantığının gereği olarak kudretli Rusya ile çözümsüz bir ihtilafta karşı karşıya geldiğinde, Çerkesya'nın trajedisinin temel sebeplerinden biri olmuştur.

Çerkes kabilelerinin Moskova devletiyle uzun ve karmaşık karşılıklı ilişkilerinin tarihini burada özetlemeye kalkışmayacağız. Ancak şu kadarı söylenebilir ki, XVI-XVII. yüzyıllarda, bu ilişkiler oldukça canlı iken, mukaddimesi XVIII. yüzyılda teşekkül eden ve XIX. yüzyılda cereyan eden dramın belirtisi olabilecek hiçbir şey yoktu .

Mitolojik Atlantis, muazzam bir doğal tufan sonucunda okyanusun girdabının içine yıkıldı.

Tarihi Çerkesya askeri-siyasi bir felaket neticesinde kayboldu.

1860'lı yılların başına kadar Adigeler-Çerkesler (en büyük kabileleri: Şapsığlar, Abazehler, Natuhaylar, Temirgoylar, Bjeduğlar, Wubihlar(?e.n.)) Karadeniz sahilinden Kuban eteklerine kadar geniş bir sahada meskun idiler. Daha doğuda Adige-Kabartaylar yaşıyordu. Antik Atlantis hakkında olduğu gibi, “Büyük Çerkesya” hakkında da bir çok mit var, ama kesin olan bir şey var: Adige halklarının yaşadığı saha zengin ve özgün bir kültürün mekanı idi. Bu, Avrupalılar üzerinde kuvvetli bir etki yaratan bir dünya idi. Acımasızca ve -şimdi görüldüğü üzere- haksız yere yıkılmış bir dünya.

Bu ölçekteki bir trajedi dikkatli ve tarafsız bir incelemeyi hak ediyor, zira geçmişten alınacak dersler hala çok güncel. Adalet gibi önemli bir kavram şurada dursun.

Bu nasıl bir költürdü?

2005 yılında “Eski Çerkes Bahçeleri. Rus kaynaklarında Kuzeybatı Kafkasyanın Landşaftı ve Tarım Költürü” başlığı altında anlam ve olgu yoğunluğu bakımından olağanüstü bir eser piyasaya çıktı. Bu iki ciltlik eserin yazarı genel olarak Kafkasya’yı ve özel olarak Çerkesya’yı iyi bilen Samir Hotko’dur. Bu, insanı cezbeden ve acı veren bir okuma, çünkü burada sözü edilen şey, Rus araştırmacılarının gözü önünde mahvolup giden yüce bir tarım medeniyetinin başarılarıdır.

Yağmalanan Çerkesya’nın doğasını XIX. yüzyıl sonunda inceleyen büyük alim, botanikçi, ziraatçı, etnograf İvan Nikolayeviç Klingen, ölümcül bir tanıklık bıraktı:

“Karadeniz’in tüm doğu sahili ve Batum okrugunun büyük kısmı, Sibiry’a’dan daha az nüfuslu bir çölü andırıyor. Doğa burada, Avrupa’da hiçbir yerde olmadığı kadar zengin, iklim ise, yumuşaklığı bakımından Riviera’nın iklimine benziyor. Bitki örtüsü, Kuzeybatıda, Güney-Rusya fizyonomisini korurken güneye gittikçe tedricen bunu yitiriyor; Soçi’nin ardında ise biraz subtropik karakter alıyor... Bu örtü altında verimli bir toprak saklıdır. Çoğu zaman bu kalın bir Çernozyomdur (verimli siyah toprak-ç.n). Bu toprak en kaprisli tarım bitkilerini yetiştirmeye uygundur, su kütleleri ise, hem toprak üstü, hem toprak altı ve hatta havadan sulamaya müsaittir. Ama yakın zamana kadar sahilin nüfusu artmadı, azaldı ve koloniler uyuşup kaldı, gelişemedi; toprağın zayıf verimi, kalplerdeki yılgınlık, geride bırakılan vatana duyulan özlem, yoksulluk, hastalıklar, geçit vermez yollar, köprü yokluğu, genel bir geriye gidiş ve yabanileşme, işte her adımda göze batan durumlar...Çeyrek yüzyıldan fazla bir süredir iskanla ilgili tüm tedbirler uygulandı, sonuçsuz kalan çabalara harcanan o kadar para ve enerji, gene de hiçbir ilerleme yok.

Bu işin sırrı neydi?”

Ve dürüst bir cevap:

“Dağlılar kayboldu, ama onlarla birlikte yerel şartlara dair bilgileri, deneyimleri, fakir halkların en değerli serveti olan ve en költürlü Avrupalının bile küçümsememesi gereken o halk bilgeliği de yitip gitti. Dağlılar her türlü fındığı, hurmayı, elmayı, armudu, şaraplık yemişleri mükemmel bir şekilde yetiştiriyor ve yasaya rağmen Avrupalılara çok güzel şaraplar ikram ediyorlardı. Güneydoğuda pamuk ekiliyorlar, bir çeşit kazayağından

güherçile elde ediyorlardı, binlerce pud aromalı balı yurt dışına satıyorlardı. Irmak boylarına koruyucu ağaç dikimi, canlı çitler, tarla eteklerini dikme ile kuşaklama, ağaçla gölgeleme, yaprak ve dallardan mamul, toprağa temas etmeyen silolar, tüm bunlar tarım uzmanlarının takdirini kazanan şeyler. Sıtmadan korunmak için asırların deneyimiyle oluşturulan hijyen rejimi, konut için yer seçimi, suyun kullanımı, mekanın dikey profiline göre (rakım kastediliyor-ç.n.) işlerin günün saatlerine ve mevsimlere göre dağılımı, bütün bunlar hijyen uzmanlarını hayrete düşürüyor. Saban ve pulukları, dayanıklı dağ tipi tohumları yerel koşullara fevkalade uyum sağlamıştı. Hayvancılık muazzam boyutlardaydı, süt ürünlerinden iyi ve sağlam bir peynir üretiliyordu...Her yıl 500.000'e yakın koyun keser, 200.000 kadar yamçı üretirlerdi. Büyük miktarda porsukgiller, palmiye ve inşaat kerestesi yabancı gemilere yüklenirdi. Geçen yüzyılın daha üçüncü çeyreğinde (XVIII. yüzyıl -Y.G.)...Çerkesya'dan ihraç edilen malların toplam tutarı o zamanki para değerine göre (Sadece Taman ve Kaplu pazarının verileriyle) iki milyon rubleyi buluyordu. Sadece doğu sahilinin payına bugünkü kura göre bu miktardan yaklaşık bir milyon ruble düşüyordu."

Sonuç bölümünü Klinge italikle yazıyordu:

*"Genel devletçi mülahazalarla Çerkesleri ülkeden çıkararak, medeniyet önünde üzerimize, yitirilen güçlerin ve mahvolan bir kültürün ahlaki borcunu almış olduk. 3000 yıl süresince biriken bu kültür, artık yerlinin deneyimli ve güçlü eliyle desteklenmediği için, doğanın devasa yaratıcı gücünün baskısı altında, 30 yılda mahvoldu...Burada ateş ve kılıç bir işe yaramaz, ve temelsiz projeler derde deva olmaz, çünkü eski gelenekler ebediyen öldü ve eski kültür neredeyse iz bırakmadan kayboldu."*¹⁴³

"Ölen kültür...", "Eski kültür kayboldu..."

Dürüst Rus alimi hiçbir yerde yerlilerin "vahşiliğinden", yeni konkistadorların bu favori argümanından bahsetmiyor. Sadece onların mı? Demokrat Dobrolyubov dağlılara acıdığı halde gene de "vahşi kabilelere eğitimin ve sivil yaşamın gerçek başlangıçlarını telkin etmenin" gerekli olduğunu yazıyordu. Dobrolyubov'dan birkaç on yıl önce demir gibi bir cumhuriyetçi ve taviz vermez bir devletçi olan Pestel de dağlıların son ferdine

¹⁴³ Stane Çerkesskie sadı. Landşaft i agrikultura Severo-Zapadnogo Kavkaza v osveşçenii russkih istočnikov. M., 2005. T.2.S.7.

kadar Kafkasya'dan kovulması ve buranın Rus köylülerle iskan edilmesini, “yarı vahşi halkların” doğanın nimetlerinden akılcı bir şekilde yararlanamayacağı gerekçesiyle savunuyordu.

Sahip olunan malûmatın derecesi, ve farklı bir kültürün değerini anlamadaki beceriksizliğin derecesi işte böyleydi.

Yörenin refahına dair haberler, Rus askerlerinin tanıklıklarıyla bir miktar çelişmektedir. Mesela, Karadeniz sahilinde ve buraya komşu dağlardaki savaşta başrollerden birini oynayan Tümamiral Serebryakov, Çerkesleri “yoksul vahşiler sürüsü” olarak adlandırıyordu. (Gerçi, bir süre sonra fikrini değiştirmişti.)

Bu iki nedenle açıklanıyordu. Birincisi, yüksek sosyal statü sahipleri de dahil olmak üzere, dağlı yiğitler arasında pahalı silahların yanında eski püskü elbise giymek özel bir caka satma şekliydi. Dağlı hayatını ve psikolojisini iyi tanımayan Rus subayları üzerinde bu, garip bir etki yaratıyordu. İkincisi ve en önemlisi de Çerkesler Kafkas Kolordusunun cezalandırma seferleri sonucunda gittikçe fakirleşmekte idiler. Bu, ekinlerin yok edilmesi, hayvanların çalınması ve köylerin tahrip edilmesine yönelik bilinçli bir stratejiydi ve, kitlesel açlığa ve ekonomik çöküşe sebep oluyordu.

Burada, malumumuz olduğu üzere Çerkesleri Petersburg'un taleplerine itaat etmeye ikna etmek üzere, I.Nikolay tarafından gönderilen Albay Han-Girey'e General Velyaminov'un verdiği talimatlardan bir parçayı tekrarlamakta yarar var:

“Natuhaylar, Şapsığlar ve Abazehler itaat etmemekte hala inat ediyorlar. Natuhayların yarıdan fazlası ve Şapsığların önemli bir kısmı, son üç yılda ciddi zarar gördü. Çoğu eski ikamet yerlerinde kaldı ve evleri yakıldığı için ilkel çardaklarda barınıyorlar.

Diğerleri, Abin ile Afips arasında meskun Abazehlere ve Şapsığlara, Gelencik ve Gagra arasında Karadeniz sahili boyunca yaşayan kabilelere göç ettiler. Geçen güz hem kendilerinin yaktığı (Rusların eline geçmesin diye -Y.G.) ve hem de kuvvetlerimiz tarafından çok miktarda ele geçirilen çayır otu dolayısıyla büyük zarara uğrayan Natuhaylar, büyükbaş hayvanlarını ve koyunlarını kış boyunca yok pahasına sattılar.”¹⁴⁴

Doğaldır ki, “Kafkas Atlantisi” medeniyeti, atçılık da dahil olmak üzere - Çerkes atlarına çok değer verilirdi, özellikle Rus subayları tarafından - tarımın her sahada gelişmiş olmasından ibaret değildi.

¹⁴⁴ Han-Girey'in misyonu ile ilgili belgelerin tamamı şurada muhafaza ediliyor: RGVIA: F.405,op,6,yed. hr.2176.

Çerkesya’da, esas olarak çok yüksek kaliteli silahlar başta olmak üzere ince zanaatlar da gelişmişti. Yermolov, boş yere geleneksel kılıçları dağlı şaşkalarıyla (şaşka: Çerkesçe seşhue-büyük bıçak -ç.n.) değiştirerek Kafkas Kolordusunu yeniden silahlandırmamıştı. Çerkesya’da XIX. yüzyıl ortasına kadar atlı savaşçılar için Kafkasya dışında da çok değer verilen metal silah ve zırh üretiliyordu.

Çerkeslerin “mevsimlik savaşçılıklarını” hatırlamak lazım. Çerkeslerin savaş kültürü çok yüksek seviyelerde idi, ve Çerkes kiralık askerler hem Doğu devletleri arasındaki savaşlarda ve hem de iç savaşlarda önemli bir rol oynarlardı. Ama, Çerkeslerin Çerkesya dışındaki askeri ve siyasi tarihi, bu çalışmanın sınırlarına sığmayacak kadar geniş ve özel bir bahistir. Bu bahis, adını anmış olduğumuz Samir Hotko tarafından yazılan ve Sankt Petersburg üniversitesi tarafından 2001 yılında basılan “Orta Çağlarda ve Günümüzde Çerkesya Tarihi” adlı esaslı çalışmada ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Dağlı folklorunu ve özgün dinsel yaşamı da unutmamak lazım.

Tüm bunların yanında Çerkesya’yı halkı refah içinde yüzen bir dünya cenneti olarak tahayyül etmemek lazım. Bugün sosyal sınıf farkı olarak adlandırılan şey Çerkesya’ya da özgü idi. Çerkeslerde iki yıldan fazla esir kalan ve, dolayısıyla onların hayatını ayrıntılı olarak inceleme imkanı bulmuş olan Rus subayı Fedor Fedoroviç Tornau, “Sıradan Çerkeslerin” hayatını anlatırken, belli ki bağımlı köylüleri kast ederek şöyle diyordu:

“Evlerinde ahşap döşeme yok. Giyecek yetersizliği, diğer doğu halklarında bolca bulunan sıcak banyoların mevcut olmayışı, ve az miktardaki sağlıklı yiyecekler, sıradan Çerkesler arasında görülmemiş bir pisliğe ve çok iğrenç deri hastalıklarına sebep oluyor...”¹⁴⁵

Çerkesya’nın kaderini anlamak için, tüm diğer hususların yanında, Rus askerlerinin dağlıları nasıl algıladığını da tasavvur etmek lazım.

Kafkasya’da uzun yıllar görev yapmış olan ve onu iyi tanıyan, ileride göreceğimiz gibi, “Kafkas Atlantisi’nin” mahvını önlemeye çalışmış olan General Grigoriy İvanoviç Filipson anılarında şöyle yazıyordu:

“Çerkeslerde hırsızlık ve soygunculuk, kadim Sparta’da olduğu gibi bir şeref sayılıyordu, utanılacak olan şey hırsızlık esnasında yakalanmaktı.”¹⁴⁶

¹⁴⁵ Tornau F.F. Vospominaniya Kavkazskogo ofitsera. M., 2000. S.245.

¹⁴⁶ Tsit. Po.: Osada Kavkaza. SPb., 2000.S.81

Burada hırsızlıktan kastedilen şey, doğal olarak, köy içinde çalma fiili değil, ganimet elde etmek için yapılan akınlardır. Sparta ile kıyaslama burada bu karakteristiğe özel bir nüans katıyor. Filipson, başka bir halkın, başka bir medeniyetin, başka ahlaki gerekçelerin dünya görüşünün özel bir şey olduğunu anlıyor.

“Soygunculuk” motifi eski Kafkasyalıların tüm anılarında geçer. Böyleleri Kafkas gazilerinden birisi, Kafkasya’da çeyrek asır görev yapan ve dağlıların kökenini, hayat tarzlarını ve geleneklerini özel olarak incelemiş olan General Milentiy Yakovleviç Olşevskiy bu konuda şunları yazıyor:

“Güney sınırlarımızı, özellikle de Novorossiya’yı (Karadeniz’in kuzey sahilinde Rusların Türklere ve Zaporozj Kazaklarından elde ettiği topraklar böyle adlandırılıyordu. Kabaca Ukrayna’nın güneydoğu bölgelerine karşılık gelir.-ç.n) Çerkeslerin soyguncu akınlardan korumak için, 1792 yılında biat etmiş olan Zaporozj Kazak ordusu Kuban’a nakledilir... Kuban istikametinden yaptığımız hareketlerin amacı hem sınırlarımızı Kubanötesi halkların yağmacı istilalarından korumak, hem de onları bu soygunculukları için cezalandırmaktı.”¹⁴⁷

Beğenelim, beğenmeyelim, “akın sistemi” bir realite idi. Kökleri dağlı savaşının geleneksel yaşam tarzı ve psikolojisinin derinliklerine uzanıyordu. Akın, dağlının adil ve organik olduğunu tasavvur ettiği bir dünya manzarasının önemli bir unsuru idi. Akının amacı hiç de sadece ganimet değildi. Bu, kendini gerçekleştirmenin bir yöntemi, cesaret, çeviklik, kurnazlık gibi erkeklik vasıflarının bir imtihanı idi. Akında temayüz etmeyen bir delikanlının tercih edilir bir damat adayı olmadığı malumdur.

Masamın üstünde bu tür akınlarla ilgili olarak Kafkas hattı subaylarının XIX. yüzyıl başlarında yazdığı birkaç yüz adet rapor var. Henüz yoğun fetih hareketlerinin başlamadığı tarihlerde yazılmışlar.

Şüphesiz, çeşitli Çerkes kabileleriyle karşılıklı ilişkiler somut şartlara göre belirleniyordu. Olşevskiy şöyle yazıyor:

“Belaya’nın kolları olan Kurcups ve Pşeh, Kuban’a dökülen Pşış ve Psekups boylarında kalabalık ve zengin Abazeh köyleri bulunuyordu. Bu halkla ancak ellili yıllardan itibaren daha sık vuruşmaya başladık. Bu tarihten önce ise, ara sıra kıtalarımızın uğradığı Abazeh topraklarının uçlarını biliyorduk. Abazehler bizden korkmazlardı, çünkü arazinin sarplığından

¹⁴⁷ Tsit. Po.: Osada Kavkaza. SPb., 2000.S.81

başka Labin hattı yönünden cesur Besleneyler, Mahoşlar ve Yegerukaylar tarafından, Karadeniz yönünden ise Bjeduğlar, Temirgoylar ve Çerçeneyler tarafından korunuyorlardı. Bolluk içinde yaşadıkları için soygunculukla uğraşma ve hırsızlıkla geçimlerini temin etme ihtiyacı duymuyorlardı. Abazehler kendi topraklarını savunmak zorunda kaldıklarında, Maykop'un temelini atıldığı tarihten itibaren ülkelerinin düşüşüne kadar, korkusuzca, yiğitçe ve cesaretle savaştılar.

Şebş ve Abin arasında oturan Şapsığlar, komşu Abazehlerden farklı. Onlar Karadenizlilerin en belalı ve tehlikeli düşmanı sayılırlardı ve topraklarımızda yaptıkları soygunları ancak Plastunlar (piyade Kazak savaşçısı) engelliyebilirdi. Şapsığlar kendi topraklarında kendilerini ustaca ve inatla savunurlardı. Kıtalarımızın onlarla vuruşmak zorunda kaldığı her olayda verilen yüksek kayıplar bunun kanıtıdır.”¹⁴⁸

Rusların dağlılara yaklaşımı düşmanlık ve hayranlığın tuhaf bir karşıtıydı. Hat Kazaklarını anlatırken aynı Filipson şöyle yazıyordu:

“Güzel dağlı kostümü giyen, dağlı cinsi ata binen hat Kazakları dağlılardan çok şey aldılar: at oynatmayı, mertliği ve teatral bir havası olan göz kamaştırıcı cesareti.”¹⁴⁹

Yani “mertlik ve göz kamaştırıcı cesaretin” dağlıların organik vasfı olduğu itiraf ediliyor.

Batı Kafkasya'yı fevkalade iyi bilen Fedor Fedoroviç Tornau bize, Çerkes savaşçısının olağanüstü çarpıcı bir tasvirini bıraktı:

“Uzun tüylü koyun derisinden mamul şapkasından, ayağındaki çizmeye kadar, Çerkesin giysisi, aynen silahları gibi at üstünde savaşa mükemmel şekilde uyarlanmıştı. At eğer hafif, rahat ve haftalarca üzerinde kalsa bile ata zarar vermemek gibi bir meziyeti var. Çerkes, tüfeğini gerektiğinde göz açıp kapayana kadar çıkarabildiği yamçıdan mamul bir kılıf içinde sırtında taşır. Tüfeğin kayışı öyle ustaca ayarlanmıştır ki, dörtlü giderken tüfeği doldurmak, ateş etmek ve şaşkayı çekmek üzere sol omuza aktarmak mümkündür. Çerkesin en sevdiği bu en korkunç silah, sahtiyan kaplı bir kın içerisinde, el muhafazası olmayan kabzalı bir kılıç ağzından müteşekkildir. “Sajeyiş-hua”, büyük bıçak derler. Biz buradan şaşka adını verdik. Çerkesin şaşkası jilet gibi keskindir ve savunma için değil, sade-

¹⁴⁸ Olşevskiy M. Ukaz. Soç.S.488.

¹⁴⁹ Osada Kavkaza. S. 105.

ce vurmak içindir; şaşka darbeleri çoğunlukla ölümcüldür. Bundan başka Çerkes, kemerinin ardında iki tabanca ve yanından hiç ayırmadığı yoldaşı geniş bir kama taşır. Tüfek fişekleri göğüs üzerindeki deri yuvalara sokulmuş ağaç kovanlarda muhafaza edilir; kemerden sarkanlar: yağdanlık, tornavida ve attan inmeden tüfeği ve tabancaları silip atışa hazır hale getirmeye yarayan ekipmanı havi küçük bir sahtiyan çanta... Atını gözünden sakınır... Vuruşmada Çerkes elinde kamçıyla atını düşmanı üzerine sürer, yirmi adım kala tüfeğini kılıfından çeker, ateş eder, tüfeği omuzundan aktarır, şaşkasını çeker ve doğrur; veya atını hızla geriye döndürür ve dört nala giderken ikinci bir atış için tüfeğini doldurur. Hareketleri hızlı ama yumuşaktır.”¹⁵⁰

“Dağlı şövalyeliği” tabiri Kafkaslı Rusların kullanmayı sevdiği bir ifadeydi.

Sadece bir çeşit Ön Kafkasya yerli halkı olan Kazakların değil, mesela General Zass (daha önce kendisinden bahsetmiştik) ve çevresi gibi dağlılara karşı gaddarlıklarıyla nam salmış subayların da Çerkes giysisine olan tutkusu çok şeye delalet eder. Şüphesiz ki mesele sadece Çerkes kostümünün işlevselliğinde değildir. Bu olgunun psikolojik içyüzü çok daha ciddidir.

Rus subaylarının dağlılara ve bizatihi fetih sürecine yaklaşımındaki - fethin anlamı ve ahlaki yönüne - paradoksu, 1860’lı yıllarda, Çerkesya’nın yıkılış döneminde Sivastopol piyade alayına kumanda eden Mihail İvanoviç Venyukov’un anıları örneğinde göz önüne sermek mümkündür. Venyukov daha sonra tanınmış bir etnograf, bir yazar oldu, Gertsen’in “Kolokol”’unda çalıştı, İsviçre’ye göç etti ve hiçbir sansür kaygısı olmadan anılarını orada yazdı.

Yontulmamış bir asker ve tutucu biri olmayan bu geniş görüşlü kültürlü insanın, ilgilendiğimiz probleme dair görüşü çok öğreticidir.

Bakın dağlıları yurtlarından kovma operasyonunu nasıl anlatıyor:

“Mart ayı (1862 yılı-Y.G.) Belaya’nın sağ yakasındaki Abazehler, yani Ocak ve Şubat’ta kendilerinden ot ve tavuk satın aldığımız o dostlar için ölümcül oldu. Müfreze, köyleri yakmak üzere yeni açılmış orman patikalarından ilerliyordu. Bu, Kafkas savaşının en çok göze çarpan, en “şiirsel” kısmı idi. Köylere mümkün olduğu kadar fark edilmeden yaklaşmaya ve derhal yakmaya çalışırdık. Köy halkından kaçabilenler canını kurtarabilirdi. Eğer bize ateş açarlarsa aynı şekilde karşılık verirdik. Medeniyetimiz,

¹⁵⁰ Tornau F.F. Aynı eser. S. 164

yani ateşli silahlarımız daha iyi ve savaşçılarımız daha kalabalık olduğu için zafer fazla gecikmezdi. Çerkesler genellikle direnmez, gözcülerinin haykırışlarını duyunca çabucak ormana kaçarlardı. Kaç defa biraz önce terk edilmiş bir kulübeye girince masada yarım bırakılmış sıcak yemek, üzerine iğne saplanmış kadın elışı, bir çocuğun yere atılmış oyuncağını gördüm! Galiba teslim olup biat eden dağlılara tahsis edilen ovalık araziye göç etmeyi kabul eden bir köy dışında, her yerde evleri terk edilmiş bulduk ve hepsini tamamen yaktık.”¹⁵¹

Yakmadan önce köyler topyekun soyguna tabi tutulurdu...

Venyukov'un çizdiği tabloya bakılırsa -yere atılmış çocuk oyuncakları- la terk edilmiş kulübeler (ve cümlelerin sonundaki ünlem işareti)- kendilerine bu kadar acımasız davranılan insanlara acımaktadır. Ama, “ilerici görüşlü” kültürlü adam, “Gertsen'in” bu “muhabiri” de, -anılarını on yedi yıl sonra, daha önce belirttiğimiz gibi, muhacerette iken yazdı.-, o bile 1879 yılında dağlıların kovulmasını haksız bulsa da rasyonel bir karar olduğunu söylüyordu. Heyhat, bu hal Venyukov'un da muhakkak ki ait olduğu entelektüel seçkinlerin büyük kısmı da dahil olmak üzere, zamanın Rusya'sının toplumsal bilinci için tipik bir haldi.

Lakin anlattığı ve kendisinin de katıldığı şeyin çirkinliğinin farkında olduğu için Venyukov, olup bitene her şeyden önce Çerkeslerin Avrupa tipi bir sivil hayata adapte olma yeteneksizliğiyle gerekçe bulmaya çalışıyordu:

“Şayet Kafkasya'yı Rusların işgalinden önce görmemiş birisi şimdi, o zamanki halkın yaşamını tarif etmeye kalksa, tek yapacağı şey Tacit'in “Germania”sını veya Sezar'ın “Yorumlar”ında Cermenlerle ilgili yerleri tercüme etmektir: benzerlik o kadar büyüktü. Dağlar, vadiler ve yamaçlar arasına küçük köyler ve bazen de dallarla örülmüş, çamur sıvalı veya kereste ve tomruktan mamul müstakil kulübeler halinde dağılmış dağlı konutları bu halleriyle burada gelişmiş bir ferdi yaşamın mevcudiyetine, ama toplumsal yaşamın ve hele de devlet hayatının olmadığına delalet ediyordu. Şamil'in adamı Magomet-Emin Abazehlerde devlet teşkilatının nüvesini kurmaya çalıştı ama, başarılı olamadı...Dağlıların meddahi Lapinskiy'i okuyun, orada da dağlıların 1860'lı yıllarda kendi başlarına düzgün sivil toplumlar örgütlemeye kabiliyetli olduklarına dair bir kanıt

¹⁵¹ Venyukov M.İ. Kavkazskie vospominaniya//Russkiy Arhiv. 1880. T.1.S.419

bulamayacaksınız...Sabit liderleri yoktu; en azından Magomet-Emin'den sonra Abazehlerde yoktu. Bunların cesaretini ve bazı hallerdeki şövalyece dürüstlüklerinin hakkını teslim eden Kont Yevdokimov işte bu nedenle onları koyun olarak adlandırıyordu. Öyle koyunlar ki çobanın başını çok ağrıtıyorlardı. Zaten bu yüzden onları Türkiye'ye kovdu.

Biraz önce dağlı şövalyeliğinden bahsettim. Bu birçok halde tezahür ediyordu, o meşhur konukseverlikleri bir tarafa, mesela en azından ateşkes şartlarına uymaktaki dürüstlüklerinde.”¹⁵²

Bu ikili bir anlam taşıyan önemli ve tipik bir pasaj. Bir yandan, ataerkil dağlı toplumu gerçekten de, etrafında hızla değişen bir dünyada sonsuza kadar ayakta kalamazdı. Ama diğer yandan bilhassa bir etnograf olarak Venyukov'un Çerkeslerin 1860'lı yıllarda Avrupa tipinde “düzgün sivil toplumlar” kuramadıklarından yakındığını okumak şaşırtıcıdır. Ne kadar garip görünse de Venyukov, evrimsel gelişimin önemini, hele de temelden muhafazakar dağlı mantalitesiyle ilgili ise, kabul etmeyenlere dahildi. Venyukov tipi insanlar farkında olmadan, Küvy'e'nin (Georges Cuvier-18. Asrın 2. Yarısında doğmuş bir Fransız zoolog.-ç.n.) felaket teorisinin tarihsel sürecine uygun olarak günah çıkarıyorlardı.

Fakat Venyukov'un, kendisinin de paylaştığı Kont Yevdokimov'un kanıtlarının, yüzbinlerce insanın öz yurtlarından kovulması gibi canavarca bir aksiyonun gerekçesi olarak, pek de ikna edici olmadığını anlamaması imkansızdı. Başka bahaneler arıyordu.

Burada durumun, daha önce rastladığımız antik dünyanın olaylarıyla kıyaslanması keyfiyeti önemlidir. Eğer dağlılar barbar Cermenlerse, Rusya imparatorluğu, güçlü medenileştirici potansiyeliyle Roma oluyor. Roma ile Avrupalı barbarların karşılıklı ilişkisi, Cermen halkının Kutsal Roma İmparatorluğunu kurmasıyla nihayete eren çok karmaşık ve çok yönlü bir süreçti. Venyukov'un başvurduğu kıyaslama, şüphe yok ki Kafkasya'daki Rus makamlarını yüceltmektedir.

Ama Venyukov gerekçelerini güçlendirmek istemektedir. Çerkeslerin dağlardan Kuban düzlüğüne göç ettirilmesinden bahsederken, Rus makamlarının hareketlerini savunmak üzere okuyucuya güçlü olduğunu düşündüğü bir kıyaslama önermektedir:

¹⁵² Aynı yerde. S.445.

“Bu vakıanın benzerine, Rusya’dan başka hiçbir devletin tarihinde rastlamadım. Birleşik Devletlerin Yankilerinin, kızılderilileri dağlardan kovmalarının sebebi, daha sonra onları yok etmektir. İngilizler yerlileri Avustalya’da, Yeni Zelanda’da hem dağlarda, hem de ovalarda, bazen av hayvanı gibi silahla ve köpeklerle imha ediyorlar. Oysa biz Çerkeslerle uzun süre eşit hasımlar gibi mücadele ettik, ve onları yendiğimiz zaman, onlara en medeni kavmin bile kıskanacağı toprakları bıraktık.”¹⁵³

Her ne kadar “beyaz Amerikalılar-Kızılderililer” problemi, Venyukov’un sandığından çok daha karmaşık olsa da, kimse Avrupalıların sömürgeci politikalarını halklı çıkarmaya çalışmıyor. Bazı bakımlardan Kızıl-derilinin kafa yapısı, esas itibariyle Kafkas dağlısınıninkini andırıyordu: İnsan ruhunun tezahürünün en yüksek biçimi olarak, savaşçı erkeğin gerçek değerini ortaya çıkarma yöntemi olarak akın, savaş.

Çerkeslere Kuban düzlüğünde önerilen arazilerin kalitesi konusunda çok çeşitli görüşler vardır. Ama mesele bu değil.

Kafkasya’dan 1863 yılında ayrılan Venyukov Çerkeslerin Kuban’ın ardına göç ettirilişine tanık olmamıştı ama, gene de orada neler olduğunu dair birçok şey duymuştu. Gerçi olan biten hakkında bazı bilgilere sahipti ve bu bilgiler onun önceki iddialarıyla bariz şekilde çelişiyordu. Rusya’nın Çerkeslerle ilgili politikasının necipliğine dair serd ettiği görüşlerin ardından şöyle yazıyordu:

“Lakin, resmi “Batı Kafkasya iskan projesinin” doğrudan icracısı olan Kont Yevdokimov’un, Kuban düzlüğüne sürülen dağlıların akıbeti hakkında çok da fazla gayret sarf etmediğini söylemek zorundayım. Onun kesin kanaatine göre, uzun yıllar süren ve Rusya’ya pahalıya mal olan savaşın en iyi sonucu dağlıların denizin ötesine kovulmasıdır, bu nedenle Kuban’ın ardında barışçı olarak kalanları bile kaçınılmaz bir kötülük olarak görüyor ve onların sayısını azaltmak ve hayatlarını zorlaştırmak için elinden geleni yapıyordu.”¹⁵⁴

Özellikle, dağlılara tahsis edilen toprakları kendi iradesiyle Kazak stannitsalarına veriyordu.

Ama, daha önce değindiğimiz gibi anılarını olaylardan yıllar sonra İs-viçre’de yazan Venyukov, itaat eden ve göç etmeyen Çerkeslerin ne duruma düştüğünü aklına bile getirmiyordu.

¹⁵³ Aynı yerde. S. 435.

¹⁵⁴ Aynı yerde.

Savaşın sona ermesinden hemen sonra, Kafkasya'nın fethinin teorisyeni ve uygulayıcısı, seçkin bir emperyal düşünür olan Tuğgeneral Rostislav Fadeyev, Kafkasya naibi ve Kafkas ordusu kumandanı büyük prens Mihail Nikolayeviç tarafından Kubanötesi okrugunu inceleme ve Rusya'da kalan dağlıların gerçek durumunu tesbit etmekle görevlendirildi.

Fadeyev'in "Dağlıların kovulması dosyası" olarak adlandırılan layihası pek çok kesin bilgi ve keskin tavsiyeler içerir. Ama bu imparatorluk savunucusu ve Kafkasya'nın fethinin sıkı taraftarı bile, gördüklerinden dehşete düşmüştü:

"Toplumsal hayatın yıkılmasından başka, Kubanötesi Çerkesleri son zamanlarda öyle inanılmaz bir ahlaki sarsıntı geçirdiler ki, artık kendilerini toparlamaları imkansız, küçük çocuklar gibi Rusya'nın hakimiyetine teslim edilmişler. Bu eşine raslanmamış yıkımdan bilinçleri o kadar bulanmış ki, kendilerine ne yapılırsa yapılsın hiçbir şeye şaşırırmazlar, ve en ufak bir hoşgörüyü büyük bir iyilik kabul ederler. Birkaç ay önce soygun amacıyla üç kademeli askeri hattı delicesine yaran Çerkesin şimdi kendi toprağında, ormanın derinliklerinde karşıdan gelen Rus köylüsüne korkakça yol verdiğini görünce insan gözlerine inanamıyor, bir çocuk onu dövüyor ve Çerkes darbelere karşı koymaya cüret edemiyor, bunu kendi gözlerimle gördüm. Rus imparatorluğuyla mücadeleye gücünün yetmediğinin farkında olan, ama henüz bir Rus vatandaşının haklarının farkında olmayan Çerkesler başlarına gelen felakete boyun eğdiler ve komşu Kazakların veya herhangi bir yabancıların sürekli baskılarına sessizce katlanıyorlar. Hatta biraz Polonya paninin (pan: toprak sahibi Polonya asilzadesi-ç.n.) kölelerine benzemeye başladılar. Böyle bir demoralizasyon daha önce hiç görülmemişti. Tüm şimdiki Kubanötesi yerli halkı, hükümetin istediği yöne döndürebileceği korkutulmuş bir kalabalığı andırıyor...Çerkeslerden geriye kalan sindirilmiş ve yaralı halktan çekinmek için artık bir sebep yok."¹⁵⁵

Kafkasya'da kalan Çerkeslerin korkunç durumu hiç de duygusal biri olmayan General Fadeyev'i o derece etkilemiş ki, layihasında sürekli olarak bu konuya geri dönüyor:

"Dağlılar son olaylardan o derece korkmuşlar ki, kendilerine ne yapılırsa yapılsın asla kimseye karşı koymuyorlar. Kazaklar zaten öyle alicenap değiller, ve can çekişen aslan masalı Çerkeslerde ete kemiğe bürünüyor;

¹⁵⁵ Fadeyev R.A.Sobr. soç. SPb., T.2. S. 65

herkes onları çiğniyor. Cezasız kalan cinayetlerden tutun da küçük hakaretlere, dövülmelere, kendilerine tahsis edilen arazinin gasp edilmesine kadar çok şeye dayanmak zorunda kaldılar. Kazaklar dışarıda silahlı, dağlılar da silahsız olduğu için zorbalık yapmak kolay; birçokları için sebepsiz yere bir dağlıyı dövmek eğlenceden sayılıyor. Bir dağlı ürününü satmak için stanitsaya gelince, Kazak ona istediği kadar para ödüyor, istenen fiyatın yarısını, çeyreğini, ve ardından da onu kovuyor... Aynı şekilde utanmadan topraklarına da el koyuyor. Bunu yapan sadece Kazaklar değil, askerler de var. Stavropol alayının ve Kuban ve Laba'daki bir çok stanitsanın yaptığı gibi dağlıların çayırlarını biçmekten tutun da, Kırım alayının yaptığı gibi dağlılara yönetimin tahsis ettiği ekinleri biçmeye kadar... Daha büyük zorbalıklar da oluyor. Kazakların dağlıları katl ettiği ve soyduğu birçok olay duydum.”¹⁵⁶

Fadeyev, tekrarlıyorum, azimli bir emperyal ideologdu, Kafkasya'nın fethinin gerekliliği ve bunun doğa kanunlarına uygun bir şey olup olmadığı konusunda en ufak bir şüphe duymuyordu. Onun, imparatorluk iktidarını ve Kazakları karaladığından şüphe etmek imkansız. Her şeye rağmen o asil ve düzgün bir insandı.

Layihasının bazı kısımlarında bizatihi iktidara karşı duyduğu kızgınlık kendini ele vermektedir:

“Eğer hükümetin Çerkes nüfusun kalanını da kovması gerekiyorsa, adaleti ihlal etmeden de bunu yapmanın başka yolları var... Ama şayet hükümet kalan Çerkesleri de göçe zorlamak niyetinde değilse, onları bundan sonra komşu nüfusun baskılarına karşı korumalıdır.”¹⁵⁷

Fadeyev'in layihasında, Venyukov'un iktidarın ekonomik bakımdan alicenap davrandığına dair görüşleri üzerine şüpheyi celp edecek bilgiler de var:

“Abazehlerde sağlam bir düzenin kurulması için daha birkaç yıl lazım; dağlardan o derece yoksul bir şekilde çıktılar ki, halkın yarısı hala neredeyse çıplak dolaşıyor ve çalışmak için balta, kürek gibi iş aletleri bile yok.”¹⁵⁸

Bildiğimiz gibi dağlılar kovulurken köyleri soyuluyordu.

Fadeyev'in dağlıların topyekun kovulması taraftarı olmadığı belli ve, el altından iktidar mercilerine dağlıların yararlı olduğu fikrini telkin etmeye çalışıyor:

¹⁵⁶ Aynı yerde. S. 71.

¹⁵⁷ Aynı yerde. S. 71.

¹⁵⁸ Aynı yerde. S. 75.

“İtaati kabul eden tüm Kubanötesi halkının tutumu örnek gösterilecek kadar iyi...Kararları istisnasız oy birliğiyle almaları, dağlıların hal ve gidişinin iyiliğini kanıtlıyor.”

Ve daha ileride:

“Eğer hükümet tüm dağlıları sistematik olarak kovmak niyetinde değilse, yerel ajanlarına tek bir kelime söylemesi yeterli olur, ve hareket durur...Onlar (Çerkesler -Y.G.) şimdi savaşçı bir kabile değil, Rusya’nın işlenmiş ve meskun toprakları gönüllü olarak çöle çevirmemek için ihtiyaç duyduğu bir iş gücüdür...Çerkes topraklarını dolaşırken her yerde dağlılara, Rus yasaları uyarınca ihtiyaç duydukları zaman başbakana ve Devletli İmparatorun kendisine ulaşabileceklerini anlattım. Eğer bu konuda ikna olabilirlerse Adige halkının perişan olmuş kalıntıları, çok kısa sürede Rus devletinin yararlı ve barışçı vatandaşları haline gelebilirler.”¹⁵⁹

Fadeyev feth edilen vilayetleri askeri hareketlerin sona ermesinden hemen sonra dolaştı, ve konsepti belirleyici olan General Yevdokimov’un gerçek pozisyonu konusunda, tüm iyi niyetiyle kafası karıştı. İktidar “işlenmiş ve meskun toprakları çöle çevirmeyi” tercih etti...

Başka bir varyant mümkün müydü? Mücadelenin herhangi bir aşamasında Çerkesya’yı kendi organik halinde muhafaza edecek bir uzlaşma mümkün müydü? Öyle bir uzlaşma ki felaket yerine doğal evrim ve kültürlerin yavaş yavaş yaklaşması sonucunu getirsin.

Teorik olarak böyle bir varyant gerçek idi. Yalnızca her iki tarafın da durumu sağduyuyla değerlendirmesine ihtiyaç vardı, yani tam da halklar ve devletler arasındaki şiddetli ihtilaflarda o denli ender raslanan şeye.

Burada, dağlı liderler ve Rus generalleri arasındaki diplomatik temasların karmaşık ve geniş tablosunu tasavvur etme imkanımız yok. Zaten bu konuda hala dikkatli bir araştırmaya ihtiyaç var.

Bilhassa Çerkesya’yı ilgilendiren bazı epizodlarla yetinelim.

1837 yılı hem Doğu ve hem de Batı Kafkasya’da müzakere çabalarıyla doludur. Eylül ayında hezimete uğramış ve taraftarlarının çoğunu yitirmiş olan Şamil, Kuzey Dağıstan orduları kumandanı General Kluki-fon-Klugenau ile müzakerelere başladı ve yeniden gücünü toparlayana kadar dosdoğru ve saf bir insan olan Klugenau’u masallarla uyuttu.

¹⁵⁹ Aynı yerde. S. 75.

Bundan birkaç ay önce, Mayıs'da, Çerkesya'da, Kafkasya'nın bu kısmı için daha önemli ve tipik olaylar cereyan ediyordu.

İmparator I.Nikolay'ın Kafkasya ziyaretinin hazırlıkları yapıyordu. Daha önce de bahsedildiği gibi, hassa yaveri Albay Han-Girey önceden Çerkesya'ya yollanmıştı, Kafkas generalleri de, deyim yerinde ise hazırlık çalışması yapıyorlardı.

General Filipson şöyle yazıyor:

“Gelencik'e vardığımızın ertesi günü beş dağlı kabile önderinin sayın Velyaminov'la müzakere etmek üzere ileri karakollarımıza geldiğini haber verdiler. Bunlar, çok vakur görünüşlü, iyi silahlı ve refakatçisiz beş yaşlı adamdı. (Görüldüğü gibi, bu delegelerin karşı tarafın huzuruna etkileyici bir görünüşle çıkması için Rus hükümetinin maddi yardımına ihtiyaç olmamıştı.-Y.G.) Kendilerini Natuhay'ların ve Şapsığların temsilcisi olarak tanıttılar. Velyaminov tüm karargahı yanında olarak onları törensel bir havada kabul etti. Sadece o defa üzerinde kılıçtan başka kama da olduğunu gördüm: Prens Tsitsianov, Grekov, Lisaneviç, Prens Gagarin ve diğer birçokları gibi fanatizmin kurbanı olmuş örneklerden sonra, tedbirlilik hiç de fuzuli bir şey değildi.

Bu sahne benim için bir yenilikti. Orada bin yıldır vahşi ve sınırsız bir özgürlük içinde yaşamış bir halkın akibetinin kararlaştırıldığını sandım. Oysa bu, boş gevezelikten başka bir şey değildi. Dağlıların delegeleri sultanın kendi topraklarını Rusya'ya verme hakkını kabul etmediklerini, zira sultanın buralara hiç bir zaman hakim olmadığını söyleyerek söze girdiler; sonra tüm halkın oybirliğiyle Rusları topraklarından kovana kadar ölümüne savaşma kararı aldığını beyan ettiler; güçlerini, dağ savaşındaki ustalıklarını ve atıcılıklarını övdüler ve savaşmadan Kuban'ın ardına dönmeyi ve iyi komşuluk ilişkileri içinde yaşamayı teklif ederek sözü bitirdiler...İhtiyar Velyaminov delegelerin uzun nutkuna, Hükümdarın buyurduğu yere gittiğini, eğer direnirlerse savaşın getireceği felaketlerden kendilerinin sorumlu olacağını ve, askerlerimiz onlardan on defa daha kötü nişancı olsalar bile onların bir kurşununa yüzlerce kurşunla karşılık vereceğimizi söyleyerek kısa ve basitçe cevap verdi. Konferans bu şekilde sona erdi.”¹⁶⁰

Filipson, tabii ki yanıliyordu Dağlı önderlerin deklarasyonunda derin ve ölümcül bir anlam vardı. Buradan açıkça anlaşılıyor ki, 1837 yılında Çerkesler'in Rusya İmparatorluğu'nun imkanları konusundaki tasavvurları

¹⁶⁰ Osada Kavkaza. S. 110. Bu metin ve müteakip belgeler daha önce okuyucuya sunulmuştu. Ama metnin mantığı gereği bunları tekrarlamakta yarar var.

çok bulanıktı ve uzlaşma bir yana, uzlaşma benzeri bir şeye bile hazır değillerdi. Diğer taraftan Rus generalleri de savaşın en az otuz yıldan daha fazla süreceğini, muazzam sayıda insan kurbanı ve mali kaynağı yutacağını herhalde tahmin etmiyorlardı. Bu nedenle de, ciddi müzakerelere dağlılar kadar bile hazır değildiler.

Durum, savaş haline bağlı olarak yavaş yavaş değişiyordu. Generaller çevresinde iki eğilim devamlı olarak çekişme halindeydi. “Bir duvar halinde yarmak”, kayıplara aldırılmadan dağlılara Rus silahının gücünü göstermek veya, dağlılara barış içinde bir arada yaşamının ve karşılıklı olarak kabul edilebilir koşullarda, imparatorluk bünyesine girmenin yararlarını göstererek, öncelikle ekonomik olmak üzere yakınlaşma yolları aramak.

General Velyaminov’un dağlılarla herhangi bir uzlaşma imkanını bir kenara ittiği aynı 1837 yılında, Karadeniz hattı müfrezelerinden birine kumanda eden General Simborskiy, savaşçı ve Çerkesya’da olağanüstü nüfuz sahibi Wubih kabilesine, bizzat imparator tarafından onaylanmış bir teklifle başvurdu. Ama, Simborskiy’in, psikolojik baskının ve Çerkesleri barışçı yöntemlerle yola getirme arayışının bariz bir örneği olan kendi mesajı bu şartlardan önce gitmişti.

“Devletli İmparatorun hakimiyetini gönüllü olarak kabul etmeniz, Devleti altındaki tüm halklar gibi Majesteleri İmparatorun alicenaplığı ve merhametiyle sizin de üzerinize yağıcak sayısız kazanç ve faydaya gebedir. Konutlarınızda barış ve huzur tesis edilecek, karşılıklı kavga ve çekişmeleriniz son bulacak ve her ferdin refahı kendi emeğinin ürünleriyle yükselecektir. Tüm ülkenizde İhtiyaç duyduğunuz mallarla, Rusya ile serbest ticaret yapma imkanına kavuşacaksınız ve Devletli İmparatorun hizmetinde size zenginlik, şan ve şöhret kazandıracak geniş bir saha önünüzde açılacak.”

Daha ileride çok önemli bir pasaj vardı:

“Diğer taraftan kendi evlerinizde kendi adet ve geleneklerinize göre idare edileceksiniz, dininiz ise tüm Rus makamları nezdinde dokunulmaz bir kutsallık olarak kalacak.”

Ardından söz yeniden verilen garantilere geliyor:

“Canınız ve malınız dokunulmaz olarak kalacaktır, daha önce sözünü ettiğimiz tüm ayrıcalıklar size armağan edilecek, bizimle serbest ticaret hemen başlayacak ve ürünlerinizi kendi belirleyeceğiniz fiyatlarla satın

alacağız. Nihayet, kalemizin üzerine kurulacağı toprağın sahibine bedeli cömertçe ödenecektir.”¹⁶¹

Bunlar hiç de fena şartlar değildi. Karadeniz sahilinin Rus filosu tarafından korunduğu ve Türklerle ticaretin zorlaştığı hesaba katılırsa, Ruslarla ticaret imkanının önemi büyüktü.

Malum olduğu üzere dağlıların günlük yaşamını içeriden gözlemlemiş olan Fedor Fedoroviç Tornau bu konuda şöyle diyor:

“Otuz yedi yılının güzünde Alim-Girey’in her iki karısının, kızları ve küçük oğullarının giysileri yıpranmıştı, hatta hanım dostum Aslan-Koz’un gömlek ve şalvarlarının sayısı kısa sürede azalmıştı. Çok sayıda hayvan sürülerine, atlara ve silahlara sahip olan Alim-Girey’in gene de onlara keten bezi ve günlük kullanım için gerekli en basit şeyleri satın alacak parası yoktu. Dağlılara çeşitli mallar getiren Türkler, malı genç kız ve erkek çocuk karşılığında trampa etmek dışında başka bir ödeme şekli kabul etmiyorlardı.”¹⁶²

Ama Simborskiy’in icraatı baştan çıkarıcı vaadlerle sona ermemişti. Mesajına “itaatin” şartları da eklenmişti.

Petersburg’da hazırlanan bu şartlar hiç de o kadar çekici görünmüyordu.

“Dağlıların itaat etmeleri için Yüce makam tarafından onaylanmış şartlar.

1. Bize karşı tüm düşmanca hareketlere son verilecektir.
2. Bizim tayin edeceğimiz amanatlar teslim edilecektir. Bunların dört ay sonra başkalarıyla değiştirilmesine izin verilir, ama ancak Rus kumandanının takdiriyle.
3. Elleriinde bulunan tüm firarilerimiz ve esirler teslim edilecektir.
4. Asilerin Rus Kumandanından habersiz kendi aullarına yerleşmelerine izin verilmeyecek ve abreklere yataklık yapılmayacaktır.
5. Asilere ait atları, büyükbaş hayvanları ve koyunları kendi sürülerine katmamalıdır, aksi halde bütün sürüye askerlerimiz tarafından el konulacak ve bundan başka, itaat etmiş ahali de cezalandırılacaktır.
6. Sınırlarımız içerisinde cürüm işlemiş yağmacıların kendi arazilerinden geçişinden, esirlerimizin iadesinden ve kaçırılan atlar ve hayvanların bedelinin ödenmesinden sorumlu tutulacaklardır.
7. Hükümetimiz tarafından atanan Başkana itaat edilecektir; ve

¹⁶¹ Kavkazskiy sbornik. Tiflis. T. VIII, 1884, prilojenie. S. 10.

¹⁶² Tornau F.F. Aynı eser. S. 246.

8. Her yıl yeni yılın başında kendilerine verilmiş olan güvenlik kağıtları yenileriyle değiştirilecektir. Buna uymayanlar asi sayılacak ve askerlerimiz bunlara acımayacaktır.”

Simborskiy’in vaadleriyle Petersburg’un ultimatomu arasında görüldüğü gibi muazzam bir fark vardı. Dağlılara, kendilerini devamlı ve sıkı bir kontrol altına teslim etmeleri öneriliyordu, ve en önemlisi “Rus başkanın” emri altına girmeleri gerekiyordu.

Burada da “halk belleğinin ölümsüzlüğü”, dağlı dünya görüşünün bütüncüllüğü ve stabilitesi üzerine söylenenleri hatırlamak gerek. Önerilen şartların yumuşatılmış varyantını kabul edince bile, varlıklarının psikolojik temeli olan asırlık geleneği inkar etmiş oluyorlardı.

Dağlılara, kendilerinin, babalarının dedelerinin ve uzak atalarının yegane doğru saydıkları dünya düzeninden vaz geçmeleri öneriliyordu. Kendi kendilerini inkar etmeleri öneriliyordu.

Rus ordusunun henüz Batı Kafkasya’da önemli başarılar kazanamadığı 1837 yılında, yüzbinlerce Çerkesin, bu profesyonel savaşçıların, “doğal güçlü kale garnizonunun” nezdinde Rusların talepleri, güvensizlikle aşağılama arası bir duygu uyandırabilirdi.

Wubihların General Simborskiy’e cevabı tam da böyle bir aşağılama kokuyordu:

“Eğer bir cevap istiyorsanız işte burada: Çerkes topraklarındaki kaleleri terkedin, Kuban’ın ardına geçin, ne biz oraya gidelim ne de siz buraya gelin. O zaman, eğer istersek, sizinle barış içinde yaşarız. Mektubunuzda bizden rehine talep ediyorsunuz ve üzerimize bir başkan tayin etmek istiyorsunuz. Bize çok mağrurane ve küstahça bir mektup yazdınız; bizim başkanımız kim ve bize kim emir verebilir? Deniz kenarında bir hasır kadar toprağı ele geçirmekle mi gururlandınız? Size daha fazla müzakereci yollamayacağız, siz de bize yollamayın; bir daha bize mektup yazmayın, şayet yazarsanız, getireni öldürürüz, mektubu da param parça ederiz.”¹⁶³

Adigeler arasında en fazla nüfusa sahip olan Natuhaylar, Şapsığlar ve Abazehlerin cevabı o kadar radikal değildi, ama gayet kararlıydı. Kabul ettikleri tek şart önceki sınırlar içerisinde barış içinde bir arada yaşamaktı.

Rus kuvvetlerinin sahilde ve dağ eteklerinde tutunma çabalarına cevap olarak, Çerkes kabilelerinin birleşik kuvvetleri dört istihkamı zapt edip tah-

¹⁶³ Kavkazskiy sb. T.VIII. S.13.

rip etmek ve bunlardan üçünün garnizonunu kılıçtan geçirmek suretiyle 1840 yılında Karadeniz hattını fiili olarak yıktılar. Dördüncüsünde - Miha-ilovskiy'de - savunucular, son dakikalarda, dağlılar istihkama girdiği sırada barut mahzenini patlattılar ve garnizonun geriye kalanıyla saldıranların bir çoğu da havaya uçtu.

İstihkamlar tamir edildi. Bunların garnizonlarının dağlı kurşunlarından verdiği kayıp, sıtmadan verdiğiinden daha azdı. Ve ne bu tarafa ne de diğer tarafa kesin bir zafer getirmeyen ondokuz yıllık savaştan sonra -1859 yılında- General Filipson, Abazehlerle, fiili olarak uzlaşma koşullarında bir barış anlaşması imzaladı.

Bu anlaşmanın mahiyetini Milyutin anılarında açıklıyor:

“Kasım başında Abazehlerden bir heyet ateşkes şartlarını önermek üzere kampa (General Filipson'un müfrezesinin kampı -Y.G.) geldi. Onlara ateşkes değil itaat talep edildiği anlatıldı ve kesin karar tarihi de tesbit edildi. Bu sürenin sonuna doğru beklenmedik bir şekilde bizzat Magomet-Emin 2 bin süvari ve kalabalık Abazeh önderleri refakatinde kampa geldi. Uzun süren müzakerelerden sonra 20 Kasım'da Magomet-Emin başta olmak üzere Abazeh önderleri, bir şartla Rus çarına biat yemini ettiler. Bu şarta göre Abazeh halkının dinine, geleneklerine ve toprağına dokunulmayacak ve sonsuza kadar vergiden ve askerlikten muaf olacaktı.”¹⁶⁴

Petersburg'da yeminle ilgili haber coşkuyla karşılandı. Bu olayda, geriye kalan Çerkes kabilelerinin de itaati kabul edeceğinin işaretini görmüşlerdi. Baryatinskiy feld-mareşal rütbesine terfi etti, Filipson da yüksek Aziz Aleksandr Nevskiy madalyası aldı.

Kafkas generallerinin çoğunluğu anlaşmaya şüpheyle yaklaştı ve, üst makamların onayına rağmen anlaşmaya uyma taraftarı değildi. Filipson için prensipal bir aşama olan şey, Baryatinskiy ve Milyutin için taktik bir adımdı.

Dağlılar tarafında da her şey o kadar basit değildi.

Dağlılarla barış anlaşması imzalanmasını güçleştiren şey, sadece farklı halklar arasında değil, bir halk arasında bile bu konuda fikir birliği olmamasıydı. Filipson'un Abazehlerle imzaladığı barış anlaşması konusunda Olşevskiy şöyle yazıyordu:

¹⁶⁴ Milyutin D.A. Vospominaniya. 1856-1860. M., 2004. S.418

“Bu barış, Abazeh halkının topyekun onayıyla imzalanmış olmayıp, başında Magomet-Emin’in bulunduğu birkaç düzine nüfuzlu kişinin oyunu olduğu için sağlam bir barış sayılamazdı. Bu barış, özgürce ve duruma göre hareket etmemize izin vermediği için bizim için sadece bir engel değil, aynı zamanda bazı koşulları itibariyle aşağılayıcı idi. Lakin bu barış Batı Kafkasya’nın kısa süre içinde kolonizasyonuna çok yardımcı oldu.”¹⁶⁵

Anlaşma yeni stanitsalar kurmaya imkan veriyordu ve -Olşevskiy’in iddialarının aksine - bir süreliğine Abazehlerin tarafsız kalmasını sağlamıştı.

Müzakere sürecini analiz ederken Kafkas savaşının şiddetini ve acımasızlığını hesaba katmak lazım. Tornau durumu veciz bir şekilde özetliyor:

“Tamamen dağlılara benzer şekilde giyinen ve en az onlar kadar savaşa hazırlıklı olan bizim sınır Kazakları gece-gündüz sınırları korur ve, abreklerle çarpışırken güçleri yettiğinde onları son ferde kadar yok ederlerdi. Savaş, halklar arasındaki düşmanlığın tüm şiddetiyle yürütülüyordu. Ne Kazaklar ne de Çerkesler asla ne aman dilediler ne de aman verdiler. Bir Rus öldürmek söz konusuysa Çerkes için caiz olmayan ne bir yöntem, ne bir kurnazlık, ne de bir kallesçe hile mevcuttu, ve bir Çerkesi tuzağa düşürmek söz konusuysa aynı şey bir Kazak için de geçerliydi.”¹⁶⁶

Bu tabii ki gerçeğin tamamı değil. Paradoksal kunaklık (Kafkas kabilelerinde uygulanan bir dostluk biçimi. Tarafların etnik veya dini aidiyetine bakılmaksızın iki kişi arasında tesis edilen bir nevi kan kardeşliği.-ç.n) olgusu da vardı. Düşman olması gereken insanların kardeşliği, düşmanı da kapsayan dağlı konukseverliği, ve düşmanların birbirine saygı duyması.

Ama biz bugün bu savaşın acımasızlık derecesini ve bu savaşın her iki tarafça nasıl canavarca biçimlerde uygulandığını güçlükle kavrayabiliyoruz.

Venyukov’un tanıklığına bakalım:

“Bizim...savaşa katılanların beraberinde götüremediği cesetleri toplamak için başarısız bir çarpışma mahalline gittiğimiz olurdu. Orada ilk defa dağlıların gavurların cesetlerini, bazı organlarını keserek cesetlerin ağzına koymak suretiyle nasıl “kirlettiklerini” gördüm.”

Galip dağlı için düşmanın cesedine hakaret etmek sıradan bir şeydi.

Kafkas gazisi Aleksandr Mihailoviç Dondukov anılarında şöyle yazıyor:

¹⁶⁵ Olşevskiy M. Aynı eserç S.518

¹⁶⁶ Tornau F.F. Aynı eser. S. 141.

“Daha ileride ormana girince bir önceki çatışmada öldürülüp, geçtikleri yol üzerinde bulunan tüm ağaçlara asılmış durumdaki yoldaşlarının canavarca eziyet edilmiş cesetlerini görünce öfkeleri (askerlerin.-Y.G.) had safhaya ulaştı.”¹⁶⁷

Ama başka şeyler de vardı.

“Bugünün ganimeti -diye yazar Filipson- kelleleri kesilmiş, keten bezi- ne sarılmış ve dikilmiş birkaç dağlı cesedi idi. Velyaminov, kelle başına on ruble ödüyor ve kafataslarını bilimler akademisine gönderiyordu.”¹⁶⁸

Aynı Filipson, deyim yerindeyse geride canlı bir tablo bıraktı:

“Mutad olduğu üzere Zass ölümlerin kafalarının kesilmesini emretti ve bu ganimetle Proçny Okop’una döndü. Bu olaydan bir yıl sonra General Zass’a Stavropol’de rastladım. Kızak üzerinde seyahat ediyordu, üzeri keten beziyle örtülü diğer kızak ise arkasından geliyordu.” Nereye ekselans, ve ne taşıyorsunuz?” -“İzine gidiyorum hemşerim ve Velyaminov’a iade edilecek halledilmiş işleri taşıyorum.”Bunu söyledikten sonra keten bezini açtı ve tiksintimi tutmaya çalışırken içinde elli adet çıplak kafatası olduğunu gördüm.”¹⁶⁹

Bu tanıklıkları dile getirmemin nedeni, uzlaşma arayışlarının nasıl bir atmosferde yapıldığının, halkların kaderine nasıl bir karşılıklı acımasızlığın vahşi ikliminde hüküm verildiğinin, ve insan hayatı ile insan onurunun değerine dair tasavvurların nasıl çarpıtıldığının iyi anlaşılması içindir.

Dağlıların Batı Kafkasya’dan kovulması fikri, ilk defa daha 1857 yılında Kafkas Kolordusu Kurmay Başkanı Dmitriy Alekseyeviç Milyutin tarafından “Kafkasya’da Rus Kazak nüfusunun gelişmesi ve yerli halkın bir kısmının göç ettirilmesi yöntemlerine dair” başlıklı özel bir layihada formüle edilmişti.

II. Aleksandr’ın Yüce reformlarının aktif katılımcısı olan Milyutin, hiç de bir muhafazakar, bir gerici değildi. Daha ziyade ılımlı liberal görüşlere sahip, son derece düzgün bir şahsiyetti. Ama siyasi liberalizm Rusya’da emperyal ideoloji ile fevkalade uyum sağlıyordu.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Osada Kavkaza. S. 474.

¹⁶⁸ Aynı yerde. S. 105.

¹⁶⁹ Aynı yerde. S. 83.

¹⁷⁰ Bkz.: Y.Gordin. Dekabristi i Kavkaz. İmperskaya ideologiya liberalov //İmperiya i liberali. SPb., 2001.

Milyutin şöyle yazıyor:

“Onları Don’a iskan etmek lazım, çünkü Stavropol vilayetinde boş arazi yok ve bunları Kazak nüfusun cephe gerisine yerleştirmek uygun olmaz, ve bizi asıl hedefimizden, yani, Kafkas sıradağının kuzey yamaçlarında yaşayan Asya kökenli kabileler üzerinde çoğunluk sağlanana kadar Rus nüfusun geliştirilmesi hedefinden saptırır. Dağlıları Don’a özel koloniler gibi yerleşimlere iskan etmek lazımdır. Bu düşünceyi, uygulama zamanına kadar dağlıların hükümetinden titizlikle saklamamız lazım.”¹⁷¹

Bir “yerli Kafkaslı” olan Kafkas Kolordusu kumandanı Prens Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy, kendi kurmay başkanını kararlı bir şekilde destekliyordu:

“İnatla düşmanlıkta devam eden kabilelere acımaya gerek yok, devletin çıkarları, ellerindeki araziye el koymayı gerektirecek.”¹⁷²

Lakin Petersburg’daki Kafkasya Komitesi bu fikri desteklemedi. Komitenin kararında şöyle deniyordu:

“Vatana olan derin bağlılıkları malum, bu nedenle Don arazisinin steplerine iskan edilmektense ölmeyi seçeceklerine şüphe yok. Bu koşullarda, bırakın tüm bir kabileyi, münferit aileler bile itaat etmek istemiyor, ve önerilen bu tedbirin uygulanması dağlıların itaat etmesiyle değil, yok olmasıyla sonuçlanacak. Ayrıca, bu tedbir genel bir karışıklığa ve hatta en barışçı ve bize bağlı toplulukların isyan etmesine bile neden olabilir.”¹⁷³

Bu olay, Şamil’in tutsak edilmesinden ve Doğu Kafkasya’nın, Çeçenistan ve Dağıstan’ın itaat altına alınmasından iki yıl önce cereyan ediyordu. Şamil hala güçlü idi. Ve tüm dağlı kabilelerin Rus ordularına karşı topyekun ayaklanması ihtimali başkentteki devlet adamlarını korkutuyordu. Zaten aralarında en aklıselim sahibi olanlar Rusya’nın bu sonu gelmez savaşı sürdürmekten bitap düştüğünü anlıyorlardı. Devlet Bakanı Aleksandr Vaslyeviç Golovin, 1858 Martında Milyutin’e şunları yazıyordu:

“Dünyada hangi devlet 300 bin kişilik bir orduyu devamlı olarak savaş halinde tutmaya ve devamlı olarak yılda 30 bin kayıp vermeye dayanabilir? Hangi devlet gelirinin altıda birini sadece bir eyalete tahsis edebilir?!!”¹⁷⁴

¹⁷¹ Bkz.: Y.Gordin. Dekabristi i Kavkaz. İmperskaya ideologiya liberalov //İmperiya i liberali. SPb., 2001.

¹⁷² Tsit. po: Kavkazskaya voina: uroki istorii i sovremennost. Krasnodar, 1995. S. 66

¹⁷³ Aynı yerde.

¹⁷⁴ Tsit. po: Milyutin D.A. Vospominaniya. 1856-1860. M., 2004. S. 198.

Seçkinlerin bu kısmının Kafkas savaşını ne pahasına olursa olsun bitirme çabasını anlayabilmek için imparatorluğun I.Nikolay'ın hükümdarlığından ve özellikle Kırım savaşından sonraki mali durumunu tasavvur etmek lazım. Durum hakkında etraflı bilgi sahibi olan Golovin, Kafkasya'ya, Milyutin'e, tam da Filipson'un Abazehlerle anlaşma yapmakta olduğu bir sırada, 1859 Kasımında yazıyordu:

“Şayet gayet enerjik tedbirlerden oluşan bütün bir sistem kabul edilmezse, devletin iflası, yani yurt dışındaki tüm kredilerin yitirilmesi ve banknotun, yani imparatorluktaki kredi biletlerinin %50 ve daha fazla değer yitirmesi kaçınılmazdır. Bu zaten başladı bile...Rusya'nın zengin olduğunu, yeni gelir kaynakları bulması gerektiğini söylüyorsunuz. Evet, Rusya zengin, ama gelecekte ve sermaye harcanması şartıyla, oysa sermaye yok ki, ve gelecekteki gelirleri beklemeye zaman yok, çünkü yaşamak ve borçları ödemek zorundayız. Rusya büyük bir çiftlik, sahibi onu ormanlarıyla, balık havuzlarıyla, yerin derinliklerindeki maden zenginlikleriyle birlikte, ama, sermayesiz ve muazzam miktardaki borçlarıyla aldı.”¹⁷⁵

Bu, Petersburg'un uzlaşmayı onaylamaya hazır olduğu bir andı. Çerkesler buna hazır değildi.

Bu keyfiyet, kısmen onların imparatorluğun imkanları konusundaki tasavvurlarının muğlaklığıyla, kısmen de İngiliz ajanlarının onlara telkin ettiği sahte umutlarla, yani Avrupa ülkelerinin, öncelikle de İngiltere'nin yardım edeceğine dair umutlarla açıklanıyordu. Baryatinskiy başta olmak üzere Kafkas generallerinin çoğunluğu bu varyanta şiddetle karşı çıkıyordu.

Milyutin o günleri şöyle hatırlıyor:

“Yerli halkın topyekun dağlardan kovulup tüm dağ eteği mıntkasının Kazak stanitsalarıyla iskanı fikri, Petersburg'da hiç de kabul görmüyordu ve şiddetli itirazlara neden oluyordu...Dağlılarla ilgili olarak tasarlanan bu aşırı derecede acımasız tedbirin, onları hırçınlaştıracak ve şiddetli direnişe sevk edeceğini söylüyorlardı.”¹⁷⁶

Stratejinin seçimi neticede Kafkas generalleri ve onların Petersburg'a verdiği enformasyona bağlı idi.

Aynı Milyutin, Çerkesler için meşum kararın 1860 yılında nasıl alındığını anlatacaktı:

¹⁷⁵ Milyutin D.A. Vospominaniya. 1856-1860. M., 1999. S.488.

¹⁷⁶ Milyutin D.A. Vospominaniya. 1856-1860. M., 1999. S.417.

“Toplantıların ana konusu Kubanötesi yöresindeki askeri hareketlerin planı idi. Bu meselede Tümgeneral Filipson ve Kont Yevdokimov’un görüşleri ciddi şekilde farklı idi. Filipson önceki layihasında açıkladığı görüşlerini savunuyordu; bu görüşün ana fikri, Kafkasya’nın batı yarısının halkının, doğu tarafındaki halktan çok farklı olduğu, Çeçenistan ve Dağıstan’da o denli başarılı sonuçlar getiren hareket tarzının burada uygulanamayacağı, Şapsığ ve Wubıhlara karşı alınacak sert tedbirlerin Avrupa devletlerinin, özellikle de Rusya’nın Karadeniz’in doğu sahilindeki haklarını tanımayan İngiltere’nin müdahalesine sebep olacağı şeklinde idi. Filipson’a göre, Magomet-Emin’in yardımıyla müşfik tedbirlerle, Abazeh ve Natuhaylarlara kabul ettirilen itaatin bir benzeri tüm Batı Kafkasya’da temin edilebilirdi. Bu yöredeki hakimiyetimizi pekiştirmek için sadece bazı müstahkem noktalar işgal edilir, yollar yapılır, orman yolları açılır, sahildeki dağlıların Türkiye ile ticaretine engel olmadan, kabilelerin yaşam tarzı ve geleneklerine uygun hümanist bir idare tesis edilirdi.

Kafkasya’da otuz yıl görev yapmış olan (hem de batı kısmında) ve, dağlıların hümanistliğe ve şefkate hangi gözle baktıklarını ve onların itaat beyanının ne kadar güvenilmez olduğunu anlaması için yeterli zamanı olmuş olması gereken Grigoriy İvanoviç Filipson’un bu iyimserliğine şaşmamak mümkün değil.”¹⁷⁷

Bence Filipson hiç de saf biri değildi, dağlıları en az muarızları kadar tanıyordu ve hiç de hayale kapılmıyordu. Bu anılarından belli oluyor. Stratejik olarak, Yevdokimov şurda dursun, Muravyov’dan bile daha bilge idi. Tam da Batı Kafkasya’da yarım asır görev yapmış olması ve onun özelliklerini biliyor olması dolayısıyla, Çerkes dünyasının genel Rusya dünyasının bir bileşeni haline gelmesini istiyordu. Bu yolun, tüm güçlüklerinin ve tehlikelerinin gayet iyi farkında idi. Dağlı karakterinin tüm özelliklerini tanıyordu. Ama o, temelden netice verecek süreçlerin, dağlıların tedricen Avrupalı tasavvurlara adaptasyonunun taraftarıydı. Onların genel Rusya organizmasına dahil edilmesi bir anda değil, kademeli olmalı, veya Rusya hakimiyetindeki sahadan mümkün olduğu kadar toptan çıkarılmalıydılar.

Milyutin anılarında şöyle diyor:

“Filipson’dan sonra Kont Yevdokimov söz alarak görüşlerini ifade etti. Kuban vilayetine eski kumandanının hayallerini çürütmesi için fazla gay-

¹⁷⁷ Aynı yerde. S. 474.

ret etmesine gerek kalmadı. Kont Nikolay İvanoviç, her zamanki netliğiyle, sarahatiyle, basitliğiyle önceki tasarısına dayanan ve kendi başkumandanının da desteklediği hareket planını açıkladı. Bu plan şu hususlardan ibaretti: yerli halk dağlardan kararlı bir şekilde çıkarılacak ve, ya Kazak stanitsalarının arkasında, açık ovalık araziye iskan olmaya veya Türkiye'ye göç etmeye zorlanacaktı...Anlaşılabileceği gibi Kont Yevdokimov'un fikri galip geldi ve tartışma konusu olarak geriye yalnızca, onun planının uygulama yöntemleri kaldı."¹⁷⁸

Yevdokimov'un planının gücü ve prensipal kusurları da, netliği ve basitliğindeydi. Bu plan kesin bir taktik kazanım getiriyordu. Birincisi, o zaman tasavvur edildiği gibi, kolonizasyon problemi kolayca hallediliyordu. İkincisi, Kafkasya'nın akıbeti meselesiyle uğraşan herkesin sözünü ettiği, ve üzerinde düşündüğü jeopolitik faktördü. Fadeyev 1864-1865 yıllarında "Moskovskaya vedomosti" de tefrika edilen ve daha sonra müstakil bir baskı olarak yayınlanan "Kafkasya Mektuplarında" şöyle yazıyor:

"Bir halkı yeniden eğitmek asırlık bir iş, oysa Kafkasya'nın zaptındaki ana unsur da, Rus tarihinin hayati meselelerinden birini çözmek için bize, belki son defa olarak, belki de çok kısıtlı olarak verilen zaman idi. Bu süre içerisinde neredeyse yarım milyonluk barbar bir halkın duygularının değiştirilebileceğini ummak saflık olurdu. Bu halk, ezelden beri bağımsız olmuş, ezelden beri düşman, silahlı, Rusya'ya düşman tüm çıkar çevrelerinin devamlı etkisine maruz kalan sarp bir arazi tarafından korunan bir halk idi... Savaş halinde Kafkasya vilayeti, düşmanın Kafkasya'nın kalbine girmesi için açık bir kapı olurdu."¹⁷⁹

Bu çekinceler bir ölçüde haklı idi. Kırım savaşı sırasında, Rus kumandanlığı feci şekilde asker ihtiyacı içinde iken -Fransız-İngiliz-Türk sefer kuvveti Rus sahra ordusu karşısında sadece silah kalitesi bakımından değil sayı bakımından da üstün idi- Kafkasya'da iki yüz bin kişilik deneyimli askerlerden müteşekkil bir kuvvet bulunduruyordu. Kumandanlık, Karadeniz kıyısına bir düşman çıkarması halinde dağlılar tarafından toplu bir darbe gelmesi ihtimalinden çekinerek, Kafkas Kolordusunu birazcık olsun zayıflatmayı göze alamamıştı.

Lakin bu kaygılar abartılmıştı. Dağlılar sadece Rus kuvvetlerinin yo-

¹⁷⁸ Aynı yerde. S. 475.*

¹⁷⁹ Fadeyev R.A. Pisma s Kavkaza. SPb., 1865. S.75

ğunluğu dolayısıyla değil, Türkiye'nin gerçek imkanları konusunda şüpheyeye düştükleri için de harekete geçmemişlerdi.

Onların potansiyel saldırganlıklarında imparatorluğun yarım asırlık politikasının rolü az değildir. Gerçi daha 1830'lu yılların sonunda, Karadeniz hattına kumanda etmiş olan Nikolay Nikolayeviç Rayevskiy Jr., dağlı geleneklerine saygı duyulmasına ve dağlıların Rus iktidarına ekonomik entegrasyonuna dayanan başka -uzlaşmacı- varyantlar önermişti.

Rayevskiy'in kumandası altında görev yapmış olan Filipson- onun kurmay başkanı idi -kumandanı ve öğretmeninden aldığı fikirleri yirmi yıl sonra önemli ölçüde geliştirmişti.

Çerkeslerin akibetiyle ilgili hüküm nihai olarak 1861 yılı sonbaharında, II.Alekandr'ın Kafkasya seyahati sırasında verildi.

16 Eylül'de imparator Abazeh, Wubih ve Şapsığ delegelerini kabul etti. Milyutin'in anılarından, dağlıların ne istediğini ve onları General Yevdokimov'a yönlendiren imparatorun ne cevap verdiğini biliyoruz.

Dağlıların reaksiyonu gayet önceden tahmin edilebilir cinsten oldu:

“Dağlı delegeleri kamptan büyük hayal kırıklığına uğramış ve hoşnutsuz olarak ayrıldılar: onların dönüşünü bekleyen kalabalık “padişahın” kararını öğrenince galeyana gelmişti, ve onlara itaat telkin eden grubun susması gerekmişti. Wubihlar ve Şapsığlar Ruslarla sonuna kadar savaş kararı verdiler; Abazehler ise Kont Yevdokimov'la yapılacak yeni müzakerelere kadar beklemeye karar verdiler.”¹⁸⁰

Tabii ki Yevdokimov'la müzakere etme çabası hiçbir sonuç vermemişti.

Karşılıklı olarak kabul edilebilir son uzlaşma çabası da işte böyle kaçırılmıştı.

Dağlıların talepleri arasında öyle bir şey vardı ki, Rus makamları bunu hiçbir şekilde kabul edemezlerdi: “firari uşakların iadesi.” “Uşaklar” problemi, lafı dolaştırmadan söyleyeceksek, köle problemi, tarafların karşılıklı olarak adım atmaya hazır olmaları halinde bile (yazık ki, böyle bir şey de zaten hiç olmadı) çözümü en zor olan bir şeydi.

Çerkeslerin hayatı hakkında bilgi toplayan ve dağlılara karşı hiç de peşin hükümlü olmayan Olşevskiy, “Kafkas esirlerinin” durumunu anlatırken çok karanlık bir tablo çizer:

¹⁸⁰ Milyutin D.A. Vospominaniya. 1869-1862. S. 148.

“Bu zavallılar esir edildiklerinden beri ne kadar fiziksel ve ruhsal ıstırap ve eziyet çektiler. Ağır işlerde takattan düşmüş, açlıktan gücünü yitirmiş ve susuzluktan perişan olmuş halde, hakaretlere ve dövülmeye maruz kalıyorlardı; onları boyunlarına kement atılmış bir halde bir efendiden diğerine sürüklüyorlar, veya kalabalığa teşhir ediyorlardı. Her türlü pislikle dolu havasız ve kirli çukurlara tıkılıyorlardı. Bir esirin kurtulması ya kısa süre sonra fidye ödenmesine, veya başka bir esirle takasına veyahut da firar etmesine bağlıydı. Eğer böyle bir yardım alamazsa, çektiği ıstıraplar ve işkencelerden bunalmış halde vaktinden önce ölürdü. Ama, Müslümanlığı kabul edip de, eğer bulabilirse, bir dağlı kızla evlenenler de olurdu; fidye ödeme imkanından mahrum olup dinini değiştirmeden kullukta kalmaya devam edenler de olurdu. Çocuklarıyla birlikte bu zavallılar, her türlü özgürlükten mahrum, ve kendilerine hayvanlardan daha fena muamele edilen “yesir”-leri, yani köleleri oluştururdu. Ve bu korkunç kölelik nerede hüküm sürüyordu? Tam bir bağımsızlık ve özgürlük havasını soluyan, hiçbir yabancı güce ve müdahaleye izin vermeyen bir halkın içinde.”¹⁸¹

Dağlıların elindeki esir ve kölelere dair birçok tanıklık mevcuttur. Bunlar çoğu zaman birbiriyle çelişir.

Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, Batı Kafkasya’da bir ajan olarak seyahat etmiş ve Adigelerin elinde iki sene esir kalmış olan Fedor Fedoroviç Tornau, Olşevskiy’in bahsettiği şeylerin birçoğunu bizzat yaşamıştı. Ama o, başka bilgiler de vermektedir:

“Yaşlıya yapılan her hizmet gencin şeref defterine yazılır. Hatta yaşlı bir köle de bu kuralın dışında değildir. Her ne kadar asilzadeler ve özgür Çerkesler, bir esirin önünde ayağa kalkmazlarsa da, konuk odasına gelen ak saçlı bir köleyi yemek masasına oturttuklarına defalarca şahit oldum.”¹⁸²

Kölelerin akibeti meselesi, dağlılarla Ruslar arasındaki uzlaşma arayışının en uygun anlarında bile bir sürtüşme noktası oluyordu. Rusya’da kölelik hukukunun kaldırılmasından sonra ise, Kafkasya’da köleliği muhafaza etmek zaten arzuya şayan değildi. Fadeyev teftiş gezisinden sonra şöyle yazıyordu:

“Çerkesleri sosyal düzen bakımından diğer Kafkas kabilelerinden keskin şekilde farklı kılan köle hukukuna ta baştan beri yeterli ilgiyi göstermedik. Dağıstan’da sadece hanlar köle sahibidir; Çeçenistan’da çok az köle var; Kubanötelilerde ise nüfusun üçte birini teşkil ediyorlar.”¹⁸³

¹⁸¹ Olşevskiy M. Ukaz. Soç. S. 496.

¹⁸² Tornau F.F. Aynı eser. S. 127.

¹⁸³ Fadeyev R.A. Pisma s Kavkaza. S.68.

Adige toplumunun sosyal yapısı, dışarıdan gözüktüğünden daha karmaşıktı. Bağımlı köylü ve köle farklı sosyal figürlerdir. Ama köleliğin mevcudiyeti konusunda şüphe yoktu, ve Rus iktidarının böyle bir kozu elinden kaçırmaya hiç niyeti yoktu. Ve dağlı şeflerin “firari uşakları” iade etme ve böylelikle köleliğin yasallığı ve dokunulmazlığını onaylama talebi, bulundukları pozisyonu önemli ölçüde zayıflatıyordu.

Ayrıca, Rus makamları dağlı nüfusun bu aşağılanan kısmını özgür Çerkeslerin ana kütesinden koparmaya yönelik bir dizi adım attılar. Venyukov şöyle tanıklık ediyor:

“Kuban’a mümkün olduğu kadar fazla sayıda barışçı dağlıyı çekebilmek için, Batalpaşinskaya yakınlarında bir yerde “Volny aul” (özgür köy anlamında-ç.n.) kurulmuştu: oraya firari dağlı yasırlar (köleler) yerleşebilecek, ve hükümet onların eski efendilerinin hakimiyeti altına dönmeyecekleri konusunda garanti veriyordu.”¹⁸⁴

Bunun pratik bir anlamı da vardı. Fadeyev “Notlar”ında şöyle yazıyor:

“Çerkeslerin kölesi silahsızdır, silah kullanmayı bilmez ve hiç savaşa gitmemiştir. Ezilen bir sınıf olarak Müslüman dinini neredeyse hiç bilmez, dolayısıyla bize düşman olamazlardı ve düşman değiller; bize karşı düşmanlık edenler sadece silahlı ve savaşçı sınıflardır; ama bizde Çerkes nüfusun tüm kütesini hep bir torbaya koyarlardı. Türkiye’ye sürülen dağlıların kitlesel olarak kendi kölelerini de götürmelerine izin vererek, son derece çalışkan, uslu, hiçbir bakımdan tehlikeli olmayan bir iş gücünden kendimizi mahrum ediyoruz.”¹⁸⁵

Fakat, dağlı şeflerin imparatorla 1861 yılı Eylülündeki karşılaşması, Milyutin’in ve diğer hatıratçıların çizdiği kadar basit bir konu değildi.

O tarihte yalnızca muvazzaf bir asker değil, kendini bir etnograf ve tarihçi olmaya hazırlayan, Batı Kafkasya’da olan hadiseleri daha ileride anlatmak üzere malzeme toplayan bir insan olarak Venyukov, prensip itibarıyla önemli bir tanıklık bıraktı. Bu bilgiler kendisine konu hakkında geniş bilgi sahibi biri, Kuban vilayeti orduları kurmay başkanı General Nikolay Nikolayeviç Zabudskiy tarafından, yani Yevdokimov’un sağ kolu tarafından gizlice verilmişti.

¹⁸⁴ Venyukov M.İ. Aynı eser. S.435.

¹⁸⁵ Fadeyev R.A. Sobr. Soç.T. 2. SPb., 1890. S.68.

Bakın Venyukov müzakerelerin perde gerisini nasıl anlatıyor:

“Anlatmadan edemeyeceğim...çok az kimsenin malumu olan önemli bir tarihi gerçeği. Hükümdar, Kafkasya'ya geldiği zaman, arzularını arz etmek isteyen dağlı önderleri huzuruna memnuniyetle kabul etti. Galiba o sıralarda hükümetin üst seviyelerinde dağlıları sürmek mi, yoksa bu topraklardan yollar geçirmek ve istihkamlar kurmakla yetinerek oldukları yerde bırakmak mı gerektiği konusunda alınmış bir karar yoktu. 1871 yılında basılan resmi “İmparator II Aleksandr'ın hükümdarlığının icmal” ne bakılırsa hükümet ikinci tedbire daha meyyaldi. “İcmal”de bu konuda şöyle deniyor: “Dağlıları barınaklarından kovma planının gerektireceği devasa kurbanlar ve bu tedbirin acımasızlığı, bunu uygulamakta tereddüt doğuruyordu... Dağlı delegeleri huzuruna kabul eden Majesteleri onlara geleneklerine ve mallarına dokunulmayacağı teminatını vererek, yükümlülüklerden muafiyet ve askeri hatlarımızın kullanımına açılacak topraklar yerine cömertçe yeni topraklar önererek sadece tüm Rus esirlerinin ve firarilerin teslim edilmesini talep etti. Dağlı önderler ne cevap verdi dersiniz? Ertesi gün bir dilekçe sundular. Burada Rus ordularının derhal Kuban'ın ve Laba'nın ardına çekilmesi ve kalelerimizin yıkılması talep ediliyordu.” Bu olay doğru ama, hikayede eksik olan bir şey var, bu şey belki de nakledenin malumu değildi, işte benim anlatmak istediğim tam da bu şeydir. Hükümdarın delegeleri lütfkar kabulünden sonra Kont Yevdokimov dağlıların imparatorun önerisini kabul edip Rusya'nın “himayesi” altında kendi topraklarında kalacaklarından fena halde endişeye kapıldı. Kendi kafasında onları son ferdine kadar dağlarından kovmaya karar vermiş birisi olarak, buna hiçbir şekilde izin veremezdi. Asyalıların saflığını bildiği için gece, yakın adamlarından Abderrahman'ı onlara gönderdi ve şimdi artık her şeyi, hatta ordularımızın Kuban ve Laba'nın ardına çekilmesini ve istihkamlarımızın yıkılmasını bile talep edebileceklerini telkin etmesini emretti. Onlar bu kahpece tavsiyeye aldandılar, ve akibetleri üzerindeki hüküm bu şekilde verilmiş oldu.”¹⁸⁶

Çerkeslerin akibetine hüküm verilen ahvale dair tüm tanıklıklar bu hikayeyi gerçeğe yakın bir hale getiriyor. Rusya maliyesinin ve herhalde ekonomisinin ne feci durumda olduğunu hatırlıyoruz. II.Aleksandr, Çerkeslere boyun eğdirmek için ne büyük insani ve mali kaynak feda etmek

¹⁸⁶ Venyukov M.İ. Aynı eser. S. 416.

gerekeceğini anlıyordu, ve doğaldır ki, Baryatinskiy ve Milyutin gibi özel bir “Kafkas vatanseverliğine”, “Kafkas ideolojisine”, Yevdokimov gibi dağlılarla görülecek kişisel bir hesaba sahip olmadığı için, ihtilafı çözenin en hafif yolunu arıyordu.

Yukarıda anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, Adigeler için trajik olarak gerçekleşen bu tarihi varyant kaçınılmaz ve önceden belirlenmiş bir şey değildi. Çerkesya, Çerkes medeniyeti muhafaza edilebilirdi -Rusya imparatorluğu içerisinde-. Bu durumda ödenecek tüm bedellere rağmen.

Dağlıların önceki statülerini korumaları her halükarda mümkün değildi, ama ihtilafın her iki tarafının önünde de -saldıran ve savunan- bir seçim vardı: yavaş ve zor yakınlaşma süreci veya durumu radikal bir şekilde değiştirecek anlık bir aksiyon.

Dağlılar için bir felaket, ve son hesapta Rusya için en iyisi olmaktan çok uzak olan ikinci varyant gerçekleşti.

Adigelerin trajedisinde anahtar rolünü hiç şüphesiz, kendi ölçüleri içerisinde çok mümtaz biri olan Kont Yevdokimov oynadı.

Yevdokimov’u yakından tanıyan Olşevskiy geride onun kariyerinin kısa ama çok veciz bir özetini bıraktı:

“Nikolay İvanoviç Yevdokimov, deyim yerinde ise, kökeni belli olmayan biriydi, ve kendi ifadesiyle beş parasız olarak tahsil yaptı. Bilindiği kadarıyla babası, sıradan bir er iken üst derecede bir subay rütbesine kadar ilerlemişti; aile terbiyesi ve Kafkasya okul eğitimi, Rusça okur-yazarlık ile sınırlı idi. Ama doğuştan müsbet ve sağlıklı bir zihin sahibi olduğu için, okur-yazarlıkta kendini geliştirdi ve savaş sanatıyla ilgili yeterli bilgi sahibi olmayı başardı, çünkü görevdeki ilk günlerinden itibaren arkadaşlarının arasında bariz şekilde göze çarpmaya başlamıştı.”¹⁸⁷

Olşevskiy durumu biraz idealize ediyor. Köylülükten askere alınan Yevdokimov’un babası “asker kolanını” 29 yıl taşıdı ve ancak o zaman görevdeki kıdemi ve Kafkas hizmetindeki gayreti karşılığında asteğmen rütbesine terfi etti. Üst düzey bir rütbeye terfi ettiğine ihtimal vermiyorum. Yevdokimov ücra Kafkas garnizonlarında doğdu ve yetişti. Bu onun dünyası idi. Olgun yaşlara kadar başka bir dünya tanımamıştı.

Çocukluğundan itibaren Yevdokimov dağlıları bir tehdit, açık veya gizli düşmanlar olarak algılamıştı, ve şüphe yok ki onlardan nefret ediyordu.

¹⁸⁷ Olşevskiy M. Ukaz. Soç. S. 413.

Kafkasya onun dünyası idi. Bu genel tabloda dağlılar bir fazlalık idi. O, son derece gaddar demeyeceksek de, sert bir insandı.

Aynı Olşevskiy, Yevdokimov'un Batı Kafkasya'daki savaşın son aşamasındaki hareketlerinden şöyle bahsediyor:

“Süvari rahat yüzü görmez ve sonu gelmez koşuşturmalardan mustaripken, piyade de aşırı çalışmadan ve nöbetten başını kaldıramıyordu. Onun için ne gece, ne de gündüz rahat diye bir şey vardı. Gündüz ağaç kesimi, yol yapımı, köprü kurulması, hendek kazılması, siper korkuluklarının toprakla doldurulması, çit örülmesi; gece stanitsanın etrafı bütünüyle çitle çevrilmemiş olduğu için tutulan takviyeli nöbetler ve sık sık beklenen bir saldırıya karşı tüm garnizonun uyanık beklemesi.

Her ne kadar askerler bitap ve hasta olsalar da yıllık bayramlarda bile işe ara verilmezdi. Yevdokimov'un şiarı, ‘çalışırken ölsünler!’ idi.”¹⁸⁸

Kafkas ordusu kumandanlığında ve Petersburg'da Yevdokimov'un hazine parasına el uzattığını biliyorlardı, ama onun bariz şekilde sonuç getiren taşkın savaşçı enerjisi, Kafkasya'nın fethine matuf gayretkeşliği ve hatta denebilir ki fanatik sadakati, üst makamların gözünde bu günahları kapatıyordu.

Feld-Mareşal Baryatinskiy'e Yevdokimov'un suistimallerinden bahsettiklerinde, şöyle cevap veriyordu:

“Hazinenin çıkarlarına karşı rahat davrandığını söylüyorsunuz. Diyelim ki öyle olsun... Hazineye ne kadar zarar verebilir? Diyelim ki yarım milyon, bir milyon ve hatta iki milyon. Ee, Rusya gibi bir devlet için iki milyon ne anlam ifade eder ki? Ama o bize Kafkasya'yı feth ediyor ve böylelikle Rusya'nın yüzlerce milyonu ve yüzlerce Rus insanının hayatı kurtarılmış olacak.”¹⁸⁹

Bu düzmece olsa bile, üst makamların, Yevdokimov gibi sadece bir piyade generali rütbesine ulaşmakla kalmamış bir de kontluk payesini elde etmiş bir asker çocuğuna olan yaklaşımının mantığını, doğru olarak yansıtan bir düzmedir.

Yalnız, mesele şurada ki, “sükunet sağlanmasından” sonra da Kafkasya zarar ettirmeye devam etti...

¹⁸⁸ Aynı yerde S. 539.

¹⁸⁹ Polkovodtsı, voenachałnik i voennıe deyatelı Rossii v entsiklopedii İ. D. Sitina. CPb., 1996. S. 144.

Yevdokimov figürü, Kafkas savaşının son aşaması olan Çerkes halkının öz yurtlarından sürülmesi aşaması için, sembolik bir figürdür. Bu sürgünü icra eden gaddarlığın kaynağı, önemli ölçüde Batı Kafkasya'daki ordulara yön veren bir ana fikir idi: dağlılarsız bir saha.

Bizatihi sürgün sürecini burada ayrıntılı olarak anlatmanın imkanı ve gereği yoktur. Venyukov'un daha önce alıntılarladığımız veciz tanıklığı yeteri kadar belagatlidir.

Eğer bugünün sancılı soykırım problemine dönersek, Çerkeslerin Türkiye'ye göçü gibi korkunç bir gerçeği göz önüne getirmek yeter. Bu gerçek önünde dağlıların komşu Rus nüfusunda yarattığı tüm gücenciklikler, ve tüm jeopolitik mülahazalar sönüp gider.

"Muhaceret ve XIX. yüzyıl Abhazya Tarihinin Problemleri" başlıklı klasik çalışmanın yazarı Georgiy Dzidzaria şöyle yazıyor:

"Göçmenler mallarını yok pahasına satmak zorunda kalıyorlardı. Böyle bir yıkımın sebebi Türk (Osmanlı-e.n.) hükümetinin, dağlılara, yanlarının da canlı hayvan ve silahla gelmesine izin vermemesi idi."

Hayvanların götürülmesine Rus kumandanlığı da izin vermiyordu, zaten bunları Türkiye'ye nakletmek her halükarda mümkün değildi.

"İkincisi, dağlılar bu kadar kısa sürede yenileceklerini düşünmedikleri için, mallarını elden çıkarmayı son dakikaya kadar ertelemişlerdi. Ne zaman ki bir kaç yüz bin insan mallarını aynı anda satmaya kalktı, fiyatlar inanılmaz seviyelere kadar düştü. Özellikle çok sayıda silah ve hayvan satıldı. İyi bir öküzü bir tekliğe (bir ruble kastediliyor-ç.n.), koyunu bir çeyreğe, sıradan bir atı eğeri ve tüm gem takımıyla birlikte beş rubleye, cins atı ise yirmi rubleye satın almak mümkündü. Tezyinatlı kılıf içerisindeki değerli kılıçlar yok pahasına satılıyordu. Daha önce 200-300 ruble değer biçilen bir şeyi şimdi 30-40 rubleye satın almak mümkündü. Daha önce iyi bir antik kama karşılığında onlarca köle, yüzlerce koyun verirlerdi, "şimdi her şey toz oldu." Kendilerine uzun süre hizmet etmiş olan silahlarını satmak istemeyen yaşlılar, bir nevi dilsiz yeis içerisinde onları denize atıyorlardı."¹⁹⁰

Karadeniz kıyısında birikmiş binlerce dağlı -üstelik bunları Türkiye'ye sevk etmek için hiçbir rasyonel sistem düzenlenmiş değildi- kendilerini dehşet verici bir halde buldu.¹⁹¹

¹⁹⁰ Dzidzaria G.A. Mahadjirstvo i problemi istorii Abhazii XIX stoletiya. Suhumi, 1982. S. 221.

¹⁹¹ Tsit. oo: Dzidzaria G.A. Aynı eser. S. 220.

Trajedi, gördüklerinden akılları duran ve geride yeterli tanıklık bırakan Rus ve yabancı çok sayıdaki gözlemcinin gözleri önünde cereyan ediyordu.

“Karadeniz’in tüm kuzeydoğu sahili, cesetlerle ve ölmekte olanlarla dolmuştu. Bunların arasında bir sürü canlı ama çok zayıf düşmüş ve beyhude yere Türkiye’ye gönderilmeyi bekleyen vardı.”

Yevdokimov’un direktifini uygulayarak, mümkün olan en kısa sürede dağları temizlemeye çalışarak Çerkesleri öz yurtlarından kovuyorlardı, ama ortada bu muazzam insan kitlesini kısa sürede denizin ötesine nakledebilecek ne Türk ne de Rus gemisi vardı. Sahilde çekilen ıstıraplar, açlık, hastalık buradan kaynaklanıyordu...

1864 yılında Kafkasya’dan hareket ederek Türkiye üzerinden Yunanistan’a giden ve aynı yıl geri dönen resmi Kafkasya tarihçisi, tarafsız ve düzgün bir insan olan Adolf Petroviç Berje, uygulanan aksiyonun acımasızlığını gözleriyle görmüştü:

“Anadolu sahili boyunca ilerlerken açık denizde onların (göçmenlerin. -Y.G.) birçoğuna rastladım, ve Batum ve Trabzon’daki acınacak hallerine şahit oldum. Aynı yılın Kasım’ında Avrupa’dan dönüş yolunda onları Rusçuk ve Silistre’de daha öncekiyle kıyaslanamayacak kadar berbat bir vaziyette gördüm. Ama, Novorossiysk koyunda toplanan yaklaşık 17.000 dağlının üzerimde bıraktığı ezici etkiyi asla unutamayacağım. Daha sonraları, kötü havalar ve yılın soğuk mevsimi, yaşamlarını sürdürmek için gerekli imkanların neredeyse hiç mevcut olmayışı ve dağlılar arasında hüküm süren tifo ve çiçek hastalıkları, durumu ümitsiz bir hale getirmişti. Gerçekten de şöyle bir manzara karşısında mesela, kimin yüreği dayanırdı: genç bir Çerkes kadını ıslak toprakta çaputlar üzerinde iki yavrusuyla birlikte yatıyordu. Bebeklerden birisi ölüm öncesi kasılmalarla ölümle mücadele ederken, diğeri annesinin artık katılmış cesedinin memesinde açlığını gidermeye çalışıyordu. Buna benzer manzaralara sıkça rastlanıyordu...”¹⁹²

Evet, benzer tanıklıklar istenildiği kadar çoğaltılabilirdi.

“Yol üzerinde garip bir manzaraya rastladık: sağa sola dağılmış çocuk, kadın, yaşlı cesetleri, köpekler tarafından yarı kemirilmiş, açlıktan bitap düşmüş, yorgunluktan kolunu güçlkle kaldıracıken, bitkinlikten yere

¹⁹² Berje A. P. Viselenie gortsev s Kavkaza //Russkaya starina. 1882. T. XXXIII, yanvar. S. 170.

düşen ve daha sağken av köpeklerine yem olan göçmenler...Sağ ve sağlıklı olanların ölmekte olanları düşünecek vakti yoktu; kendi gelecekleri de daha parlak değildi; Türk kaptanları koçermalarını Küçük Asya'ya kadar kiralamış olan Çerkesleri üst üste yığıyor, en ufak bir hastalık belirtisinde fazlalıkları bir yük gibi denize atıyorlardı...Yola çıkanların yarısı bile menzile ulaşamamıştır. Bu ölçekte böyle bir felaket insanlığın başına ender gelir.”¹⁹³

İlk başlarda Rusya'ya lazım olanın Çerkeslerin toprağı olduğunu, “kendilerine ihtiyaç olmadığını” ileri süren sert tabiatlı Rostislav Fadeyev, dağlıların kovulmasının “sayısız, insanlık dışı ıstıraplara” gebe olduğunu üzüntüyle itiraf ediyordu.

Cereyan eden hadisenin bir yönü daha onu dehşete düşürmüştü: köle ticaretinin vardığı boyutlar:

“Parasızlık dolayısıyla ödeme (nakliye için.-Y.G.) kadınlarla ve çocuklarla yapılıyordu. Çerkes kadınları için zaten bir şey fark etmiyordu, çünkü Türk sahiline hangi sayıda ulaşırlarsa ulaşsınlar, neticede sürü halinde pazara sürüleceklerdi.”¹⁹⁴ (Yazar, köle ticaretinden hareketle tüm çerkes kadınlarının satılık olabileceğini sanıyor!-ç.n.)

Halk mizaçlarını ve özellikle tarikatçıların yaşamı ve ideolojisini araştırmakla ün yapmış, Stavropol'lü Yakov Vasilyeviç Abramov, dağlıların sürgünü sırasında henüz küçük bir çocuktı, ama kendi çocuk izlenimleri ve derlediğı malzemeler, genç araştırmacının 1884 yılında “Delo” dergisinde yayımladığı “Kafkas dağlıları” adlı çalışmanın omurgasını oluşturdu:

“Yaşadıkları yerden ayrılırken dağlılar, evlerini terk ediyor, hayvanlarını ve buğdaylarını, bazen da hasat edilmemiş tarlalarını geride bırakıyorlardı. Dağlıların kendileri ise, bir kısmı Anapa ve Novorossiysk'de, bir kısmı da Karadeniz'in henüz Ruslar tarafından işgal edilmemiş kuzeydoğu sahilindeki birçok küçük koyda toplanıyordu. Oralardan Türk koçermaları ve kısmen de Rus hükümeti tarafından bu amaçla kiralan teknele, onları Türkiye'ye taşıyordu. Fakat tüm bu filonun neredeyse yarım milyonu bulan insanı nakletmek için çok yetersiz olması dolayısıyla, birçok dağlının altı ay, bir yıl ve daha fazla sıra beklemesi gerekiyordu. Tüm bu süre boyunca onlar, açık havada, yaşamlarını sürdürmek için gereken imkanlara sahip olmadan deniz kıyısında kaldılar. Dağlıların o zaman çektiğı acıları tarif etmek mümkün değil. Binlercesi

¹⁹³ Drozdov İ. Poslednyaya borba s gortsami na Zapadnom Kavkaze // Kavkazskiy sbornik. 1877. T. 2. S. 548.

¹⁹⁴ Fadeyev R.A.Sobr. soç. T. 1.Ç. S. 203.

açlıktan ölüyordu. Kışın buna soğuk da eklenmişti. Karadeniz'in tüm kuzeydoğu sahili, cesetlerle ve ölmekte olanlarla dolmuştu. Bunların arasında bir sürü canlı ama çok zayıf düşmüş ve boş yere Türkiye'ye gönderilmeyi bekleyen vardı.”¹⁹⁵

Georgiy Dzidzaria'nın yukarıda sözü edilen kitabında sürgün-muhacirlerin trajedisini anlatan muazzam malzeme vardır.

O tarihte savaş bakanı olmuş, ilerici reformlar yapmış olan akıllı, zeki, liberal Dmitriy Alekseyeviç Milyutin, dağları yerli halktan temizlemek şeklindeki parlak fikrinin, yüz binlerce dağlı için ne sonuç getirdiğini bilmiş miydi?...

Ne Adigelerin kovulmadan önceki gerçek nüfusları ve ne de göçmenlerin kesin sayısı konusunda, güvenilir bir tahmin vardır.

Çok muhtemeldir ki, Rus makamlarının tahsis ettiği araziye Çerkeslerin toplam nüfusunun % 8-10'u iskan olmuştur.

Daha önce sorulan, bu trajediden kaçınmak mümkün müydü, Çerkeslerin Rus kontrolü altında öz yurtlarında kalmalarına imkan verecek bir uzlaşi varyantı mümkün müydü sorusuna cevaben, tereddütsüz şöyle söylemek lazım: evet, bu trajediden kaçınmak mümkündü, uzlaşi varyantı mümkündü.

“Tarih dilek kipini tanımaz” şeklindeki mahut düsturdan nefret ediyorum. Bu düsturun taraftarları, şu veya bu hareketten sorumlu olma kavramını hesaba katmıyorlar. Eğer tarihte her şey sıkı bir şekilde önceden belirlenmişse kimden hesap soracağız?

Tarihsel süreç tek yönlü bir olaya göre çok daha karmaşıktır. Bu süreç, varyantlardan, yol kavşaklarından, seçim yapma hallerinden oluşur.

Çerkeslerin ve Çerkesya'nın akibetiyle ilgili olarak, Kafkas generallerinin seçtiği varyantın stratejik olarak kusurlu olduğu anlaşıldı. Mesele sadece kolonizasyonun fiyaskoyla sonuçlanması değildi. Olup biten şeyin, dışarıdan daha az fark edilse de, en az o kadar önemli olan ahlaki bir yönü de vardı. Muhacir-Çerkeslerin başına gelen şey, Rusya için tehlikeli bir gayri insanilik dersi idi. Bizatihi Kafkasya'nın fethi olgusunun jeopolitik karakterde bir açıklaması olsa da, artık mağlup edilmiş, güçsüz bir halka karşı gösterilen gaddarlığın derecesinin ne bir açıklaması, ne de bir gerekçesi vardır.

Kafkas savaşı, Rusya'nın toplumsal bilincini çok çeşitli şekillerde etki-

¹⁹⁵ Tsit. oo: Dzidzaria G.A. Aynı eser. S. 220.

KAFKAS ATLANTİSİ

lemiş çok karmaşık bir olgu idi. Yüzbinlerce Rus insanı Kafkas savaşını yaşadı. Kafkasya'nın Rus kültürüne etkisi, geniş anlamda henüz araştırılmış ve idrak edilmiş değildir.

Rusya'nın Batı Kafkasya'da aldığı cezasız kalan o gayriinsanilik dersi de etraflıca düşünülmüş ve idrak edilmiş değildir.

Bir şey daha var: Rusya İmparatorluğu, sadece daha fazla toprak elde etmekle değil, özgün ve güçlü bir kültürü de içine alarak zenginleşmek imkanından kendini mahrum etti. Bu kültür, Rus kültürüyle yakınlaşarak, onun, insanın dünya ile, insanın insan ile karşılıklı ilişkisine dair tasavvurlarını zenginleştirecekti.